

Yeni Bilgiler/Belgeler Işığında Enderunlu Fâzıl'ın Hayatı

Enderunlu Fazıl's Life in The Light of New Information/Documents

ÖZET

Klasik Türk edebiyatı, asırlar boyunca birçok şair yetiştirmiş adeta bir şair okuludur. Bu şairlerden binlercesinin ismi, yüzlercesinin ise eseri günümüze kadar ulaşmıştır. Bazı şairlerin hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken bazılarının ise kısıtlı, doğruluğu şüpheli bilgiler bulunmaktadır. Bu tür bilgilerin çoğu, ilk bilgi veren kişinin verdiği bilgilerin tekrarı veya küçük değişikliklerinden ibarettir. 18. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinden olan Enderunlu Fâzıl da hayatı hakkında çok fazla bilginin bulunmadığı, mevcut bilgilerin ise yanlış bilgilerin tekrarıyla ibaret olduğu şairlerdendir.

Bu çalışmada, Enderunlu Fâzıl'ın dedesi Ömer Zahir'in Akka'da çıkardığı isyandan Fâzıl'ın vefatına kadar geçen süre ele alınmıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki yüzlerce belge incelenerek Enderunlu Fâzıl'ın hayatı ve çevresinde gelişen olaylar hakkında bilgi elde edilmiştir. Ayrıca, Fâzıl'ın günümüze kadar ihmal edilen *Divân*'ındaki bilgilerden hareketle hayatı hakkındaki bilinmeyen veya yanlış bilinen noktalar aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enderunlu Fâzıl, Enderunlu Fâzıl Divanı, Ömer Zahir, Defter-i Aşk

ABSTRACT

Classical Turkish Literature is a poet school that has trained many poets for centuries. The name of thousands of these poets and the work of hundreds has survived to the present day. While some poets do not have any information about the life of some poets, some of them have limited, suspicious information about their lives. Most of such information emerged with the repetition or small changes of the information provided by the first information. Enderunlu Fâzıl, one of the poets of the 18th century classical Turkish literature, is a poet in which missing or wrong information is repeated about his life.

In this study, was examined the period of Enderunlu Fâzıl's grandfather Ömer Zahir's rebellion in Akka city until the death of Fâzıl. Hundreds of documents in the Ottoman Archives of the State Archives Presidency were examined and information was obtained about the life and the events of Enderunlu Fâzıl's life. In addition, the information about Fâzıl's neglected *Divân*, which has been neglected to the present day, has been tried to be illuminated by the unknown or incorrectly known points about his life.

Keywords: Enderunlu Fâzıl, Enderunlu Fâzıl Divan's, Ömer Zahir, Defter-i Aşk

ENDERUNLU FÂZIL'IN HAYATI (ö. 30 ARALIK 1810/3 ZİLHİCCE 1225/18 KANUN-I EVVEL 1225)

Doğum Yeri ve Tarihi

Enderun'da yetiştiği için Enderunlu Fâzıl olarak bilinen ve asıl adı Hüseyin olan şair, bazı kaynaklara göre Akka'da, bazılarının göre ise Safed'de doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Fâzıl, kardeşi Hasan'ın vefatına dair bir tarih manzumesi yazmış ve burada kendisinin yirmi sekiz yaşında öldüğünden söz etmiştir. Manzumenin tarih mısraı ise 1201/1786-87'yi göstermektedir. Bu bilgiler ışığında Hasan'ın doğum yılı 1173/1759-1760'tır. Ali Canip Yöntem, -bu manzumede bilgileri hareket ederek olsa gerek- "kardeşi Hasan Bey'den bir iki yaş büyük olduğunu tahmin edersek" kaydıyla Fâzıl'ın 1170/1756-1757 civarında doğmuş olabileceğini tahmini olarak söylemektedir (1977: 529). Aralarındaki yaş farkını gösteren kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Reşat Ekrem Koçu ise herhangi bir belge göstermeksizin "1755-1756 arasında Suriye'de Safad kasabasında doğdu"ğunu söylemiştir (1971: 5589). Dolayısıyla Enderunlu Fâzıl'ın doğum tarihine dair verilen bilgiler, tahmin ve iddialardan öteye geçmemektedir.

Dedesi Zahir Ömer'in İsyanı

Enderunlu Fâzıl'ın Medineli Arap kabilelerinden Zidan kabilesine mensup olup Suriye'ye yerleşmiş, geniş bir araziye sahip olan (Gibb, 1999: 417) dedesi Zahir (Tahir)³ Ömer Bey'in, Enderunlu Fâzıl'dan bahseden birçok kaynakta, I. Abdülhamid zamanında Akka muhafızı iken devlete isyan ettiği (1775) ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından yakalanarak idam edildiği bilgisi bulunmaktadır. Hâlbuki tarihî kaynaklara bakıldığında Gazi Hasan

Talip Çukurlu¹

Mesut Bayram Düzenli²

How to Cite This Article

Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2024). "Yeni Bilgiler/Belgeler Işığında Enderunlu Fâzıl'ın Hayatı" *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) Vol:10, Issue:10; pp:1826-1845. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13991437>

Arrival: 28 August 2024

Published: 25 October 2024

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Siirt, Türkiye. ORCID: 0000-0002-5164-6720

² Prof. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Siirt, Türkiye. ORCID: 0000-0003-3479-8244

³ Devlet Arşivleri Başkanlığındaki bütün belgelerde adının "Zâhir" olarak yazıldığı görülmektedir. Bazı kaynaklarda geçen "Tâhir" isminin, kelimenin Arap harfli imlasındaki ilk harf olan zı (ذ) harfinin noktasının görülmeyle veya unutulup konulmayarak okunmasıyla ortaya çıktığını düşünmekteyiz.

Paşa'nın Ömer Zahir'in çıkardığı isyanın bastırılması ve idamı için görevlendirildiği fakat Paşa tarafından idam edilmediği görülmektedir⁴. Tarihî kaynaklarda Fâzıl'ın dedesi Zahir Ömer'in 25 Cemaziyelahir 1189/23 Ağustos 1775'te bir askerin kurşunuyla vurulup başı kesilerek İstanbul'a gönderildiği, Ali (Fâzıl'ın babası) dışındaki diğer oğullarının Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından İstanbul'a götürüldüğü yazmaktadır (Emecen, 2013: 90-91). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yaptığımız taramalar neticesinde isyan ve bastırılma sürecine ilişkin birçok belge tespit edilmiştir. Örneğin, 08.11.1187⁵ tarih ve AE.SMST.III 135/10563 numaralı belgede "Alemkeş Ali Bey ve Zâhir Ömer isimli şakilerin tedibi" şeklinde bir bilgi yer almaktadır. 29.12.1187 tarih ve AE.SMST.III 99/7512 numaralı belgede "Ali Bey ile Zahir el-Ömer'in itaat ve inkıyatları için Emir-i Hac ve Şam Valisi Hafız Mustafa Paşa'nın Halep Valisi Serasker Osman Paşa'ya muavenette bulunması" için emir verildiği görülmektedir. 25.10.1187 tarihli HAT 117/4762 tarihli belgede "asi Zahir Ömer oğlu Ahmed'in itaat edeceğinin anlaşıldığı", 29.04.1189 tarihli C.DH. 109/5430 numaralı belgede Mısır valiliğine tayin olunan Ebuzzehep Mehmed Paşa'nın, Zahir Ömer'in zapt eylediği yerleri geri alması için kendisine yardım edilmesi bilgileri görülmektedir. Başka bir belgede "Akka mültezimi müfsid Ömer Zahir ve oğullarının hakkından gelinmesi" mallarının yağma ettirilmeyip kayıt altına alınması (01.05.1189 AE. SABH.I. 282/18945), Ebuzzehep Mehmed Paşa'nın Zahir Ömer'in kalesini zapt ettikten sonra aceleyle öldüğü (29.12.1189 tarih ve HAT 16/716) gibi bilgiler yer almaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere Zahir Ömer'in idam edilmediğini, bir kişinin onu öldürüp başını kestiğini hatta Emecen'in (2013: 90-91) Zahir Ömer'i öldürenin asker olduğunu söylemesinin aksine, öldüren kişinin asker bile olmadığını gösteren bir belge de arşiv kayıtlarında mevcuttur. Bu belgede Zahir Ömer'in kesik başını getiren kişinin Tatar Uzun Ahmed olduğu, bu kahramanlığı için kendisine yirmi akçe ile sipahilik tevcih edilerek bölüğe ilhaki hususunda emir verildiği görülmektedir (09.07.1189 tarih ve C. DH. 124/6182).

Arşivlerde, Zahir Ömer'in ölümünden sonra mallarının kayıt altına alınması emri (14.07.1189 tarih ve AE.SABH.I. 277/18629), Zahir Ömer'in satılan eşyalarını ve bu eşyaların isimlerini gösteren belge (29.10.1189 tarih ve TS.MA.d 10547), Zahir Ömer'in paralarından darphaneye teslim olunan para ve faizini gösteren belge (02.12.1189 tarih ve C.ML. 771/31432), Zahir Ömer'in "mahrem-i esrarı olan ve İstanbul'da mahpus bulunan İbrahim Sabbağ ismindeki zımminin oğullarının yakalanmasını" gösteren belge (29.04.1190 tarih ve C.ML. 697/28516), Zahir Ömer ve oğlu Zahir Ali'nin öldürülmesinden dolayı memnuniyeti gösteren Şam Valisi Azımzade Vezir Mehmed Paşa'ya verilen hüküm (29.10.1190 tarih ve C. DH 314/15657) gibi belgeler bulunmaktadır. Kısacası isyanın seyrini arşiv belgelerinden adım adım takip etmek mümkündür.

Fâzıl'ın İstanbul'a Getirilmesi

Zahir Ömer'in öldürülmesi esnasında kaçan Fâzıl'ın babası Ali Zahir, isyanı devam ettirmeye çalışmış fakat o da kısa bir süre sonra -yukarıdaki belgelerde de görüldüğü üzere- Şam Valisi Mehmet Paşa tarafından öldürülmüştür (1189/1775) (Yöntem, 1977: 529)⁶. Fâzıl, kardeşi (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124) ve amcaları Osman⁷, Ahmed ve Salih (Yöntem, 1977: 529), Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa tarafından İstanbul'a getirilmiş⁸ ve hükümdarın fermanı üzerine Fâzıl, kardeşi Hasan Kâmil⁹ ile birlikte Enderun'un "hazine-i hümayün koğuşu"na (Tayyazade Atâ, 2010: 452) alınmıştır¹⁰. Bazı yazarlara göre ise 1190/1776 yılında İstanbul'a getirilen Fâzıl hazine koğuşuna,

⁴ Tayyazâde Atâ tarihinde "Tâhir Ömer'in büyük oğlu Fâzıl, küçük oğlu Kâmil Bey" denilmektedir. Yani Fâzıl'ın dedesi, babası sanılmıştır (2010: 451-452). *Tarih-i Şânizâde*'de (1867: 407), *Silahdarzade Tezkiresi*'nde (Öztürk, 2018: 216) ve *Sicill-i Osmani*'de (1996: 510) ve İstanbul Üniversitesi nüshasında yer alan "terceme-i hâl'de (İÜ: 257b-258a) de aynı hataya düşülmüştür. Bu durum birçok kaynağın aslını araştırmadan birbirinden alıntılarla oluşturulmuş olabileceğini de göstermektedir.

⁵ Tarihler Hicri takvime göre yazıldığı için "ay"ı belirten bölüm Hicri takvimin aylarına göre düşünülmelidir. Örneğin 08.11.1187 tarihi, Hicri takvimin 11. ay olan Zilkade'yi göstermektedir.

⁶ E. J. Wilkinson Gibb, Fâzıl'ın dedesi Zahir Ömer'in 1190/1776'da öldürüldüğünü, bu sırada kaçan Fâzıl'ın babası Ali Zâhir'in ise ertesi sene öldürüldüğünü belirtmektedir (1999: 417). Bu bilginin yanlış olduğu arşiv belgelerindeki tarihlerden anlaşılmaktadır.

⁷ Fâzıl'ın amcası Şeyh Osman babasının isyanına iştirak etmemiş, Akka'da Kaptan Paşa'ya iltica edip İstanbul'a gelmiştir. Fakat "evlad u iyali" Akka'da kaldığı için onların da getirilmesi ve Bursa'ya yerleştirilmesi için Sadaret'e iki defa talepte bulunmuştur. Arşivlerdeki talebi gösteren ilk belgenin tarihi 19.07.1196'dır (C. ZB. 23/1300). İkinci talep ise bundan 4 yıl sonra Sadaret'ten çıkmıştır. Padişaha yazılan arzda özetle, Şeyh Osman'ın babasına karşı çıktığını, Kaptan Paşa ile İstanbul'a geldiğini, yedi yıldır İstanbul'da ikamet ettiğini, Şeyh Osman'ın ilim, fazilet, salah ve diyanet sahibi olduğunu, otuzdan fazla çocuğunun Sayda'da kaldığını, onların orada perişan babalarının burada hasret içinde kaldığını, bu taleplerin selefi olan paşa zamanında da yapıldığını, Mısırlı Osman Beg'e Dukakin Sancağı'nın gelirleri bağışlandığı gibi Şeyh Osman'a da -üç bin kuruşunu kardeşi Şeyh Ahmed'e vermek şartıyla- Hüdavendigâr Sancağı'nın gelirlerinin bağışlanmasını, çocuklarıyla beraber Bursa'da ikamet etmek istediğini... belirtmiştir (29.12.1300 tarih ve C. ML. 712/29080). Belgenin tarihinin arşiv kayıtlarında 1300 olarak gösterilmesinin sehiv neticesi olduğu açıktır. Muhtemel tarih 1200 olmalıdır. Belgenin içinde bu talebin daha önce de yapıldığı yazmaktadır. O tarih 1196'dır. Şeyh Osman "yedi yıldır İstanbul'da yaşadığını" söylemiştir. 1196 tarihinden yedi yıl geriye gidildiğinde isyanın bastırıldığı, Zahir Ömer'in öldürüldüğü 1189 tarihinin ortaya çıktığı görülecektir. Şeyh Osman'ın çocuklarının Bursa'ya gelmek üzere yola çıktığı ikinci dilekçeden anlaşılabilir birlikte 10.07.1203 tarihli üçüncü bir dilekçe daha görülmektedir (AE.SABH.I 18/1565). Bu dilekçede ise Şeyh Osman'ın ailesiyle birlikte Halep'e yerleşmek istediği, miri malından uygun bir maaş bağlanmasını talep ettiği belirtilmektedir. Eğer tarihlerde bir hata yoksa Şeyh Osman'a 1200 tarihinde Bursa'da ikamete izin verildiği, Hüdavendigâr Sancağı'ndan maaş bağlandığı hâlde üç yıl sonra 1203'te Halep'e gitmek istediği anlaşılmaktadır.

⁸ Mehmed Esad Efendi, "Palabıyık Hüseyin Paşa kaptanıdır iken Âsitâneye getirilmiştir", demektir (Oğraş, 2018: 151).

⁹ Bursalı Mehmet Tahir, kardeşi Kâmil'in "orta seviye bir şair" olduğunu düşünmektedir (1972: 119).

¹⁰ Selim S. Kuru, *Defter-i Aşk* isimli eseri, iki matbu ve bir yazma eser üzerinden kritik yaparak neşretmiştir. Kuru'nun kullandığını belirttiği matbu iki kaynaktan da Fâzıl'ın, Arabistan'dan Osmanlı'ya getirildiği tarih 1190 olarak yer almaktadır. Şinasi Tekin'in özel kütüphanesinde bulunduğunu belirttiği yazma nüshada bu tarih 1180 olarak yazılmış ve Kuru da bu tarihi esas kabul etmiş olmalıdır. bk. Kuru, 2005: 498, b. 119:

Evvelâ berk-ı rızâ furtınası

kardeşi ise kiler koğuşuna yerleştirilmiştir (Koç, 2008: 438; Koçu, 1971: 5589)¹¹. Bu tarihlerde kardeşi Hasan kesin olarak 17 yaşında, Fâzıl ise tahmini olarak 20 yaşlarında idi. Gibb, Fâzıl'ın kardeşi Hasan Kâmil'in Enderun'a alındıktan kısa bir süre sonra, Koçu ise 3-4 sene sonra Saray'da vefat ettiğini belirtmektedir. Fâzıl'ın, Hasan Kâmil'in vefatı üzerine düşürdüğü mısradaki 1201/1786-87 tarihi ortaya çıkmaktadır ki bu bilgi, Hasan Kâmil'in Enderun'a alındıktan 10 yıl sonra vefat ettiğini göstermektedir:

Müddet-i 'ömr-i 'azîz cümle yigirmi sekiz

Âh bu 'azîmet ne tîz kâma henüz ermeden

Fâzıl o zât-ı hasen çünkü *ahîke* 'an-eb¹²

Yazsaña târihini *mâte ahî el-Hasan*¹³ (185b-186a, b. 3, 5)

Fâzıl'ın Enderun Hayatı ve Enderun'dan Çıkarılması

Türkçeyi İstanbul'da öğrenen fakat ilk zamanlarda Arap şivesiyle konuştuğu *-Defter-i Aşk* vasıtasıyla- bilinen Fâzıl'ın, Enderun'da iyi bir eğitim aldığı fakat zevk ve eğlenceye olan aşırı düşkünlüğü (Horata, 2009: 84), cinsî tutkuları ve çapkınlığı yüzünden saraydan çıkarıldığı, kaynakların -kaynak göstermeden- belirttiği hususlardır (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124). Yine bazı kaynaklarda, Fâzıl'ın peş peşe yaşadığı üç aşk yüzünden 1198/1783-1784 yılında Enderun'dan çıkarıldığı belirtilir (Koç, 2008: 438; Yöntem, 1977: 259). Koçu ise Fâzıl'ın Enderun'dan çıkarılmadığını, Hâfız Abdullah Ağa'ya olan ilgisinin sarayda çirkin dedikodulara yol açtığını, bunun üzerine Fâzıl'ın 1784'te sarayı terk ederek kaçtığını, 12 sene kadar İstanbul'da bekâr odalarında sefalet içinde yaşadığını söylemektedir (1971: 5589). Koçu bu bilgiyi *Defter-i Aşk*'tan edinmiş olmalıdır. Nitekim Fâzıl, *Defter-i Aşk*'ın 252 ile 260. beyitler arasında "o mâh yüzünden Saray'ın kendisine dar geldiğini, bir bahaneyle firar ettiğini, ardından çok sıkıntılar çektiğini, adeta bit için yorgan yaktığını, çektiği bütün sıkıntıların sebebinin o çelebi" olduğunu söylemektedir (Kuru, 2005: 501). Arşiv kayıtlarında aşırılıkları nedeni ile Enderun'dan çıkarılan veya bir süre sonra affedilip Enderun'a tekrar alınan kişiler hakkında yazışma örnekleri mevcuttur fakat Fâzıl'ın Enderun'dan çıkarıldığına dair herhangi bir belge bulunmamaktadır. Büyük küçük birçok olayın belgelendiği arşivlerde, eşcinsellikle ve aşırı davranışları nedeniyle Enderun'dan çıkarıldığı iddia edilen biri hakkında herhangi bir kayıt bulunmaması bu gibi iddiaların asılsız olabileceğini akıldan uzak tutmamak gerektiğini göstermektedir¹⁴.

Enderun Sonrası İstanbul Hayatı

Fâzıl'ın, Enderun'dan çıkarıldıktan sonraki hayatı hakkında, İstanbul'da yaklaşık 12 yıl perişan gezdiği bilgisinin/söylentisinin haricinde herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. I. Abdülhamid'in şehzadeleri Mustafa ve Süleyman'ın 5 Rebiülahir 1198 Cuma/27 Şubat 1784 günü gerçekleştirilen Bed-i Besmele töreni için oluşturulan küçük bir eserde Enderun'dan çıkışı ve sonrası hakkında ipuçları bulunmaktadır.

Bin ile yüz dahi seksen senesi (1180)

Fâzıl'ın, ceddi Zahir Ömer'in idamı sonrası 1180 tarihinde Enderun'a getirildiğini belirtmektedir. Yöntem de aynı tarihi belirtince Kuru, Yöntem'in *Defter-i Aşk*'ta da verilen bu tarihin yanlış olduğunu ileri sürdüğünü fakat kendi belirttiği tarih olan 1189/1775 tarihine dair bir kaynak göstermediğini, Sabahattin Küçük'ün de bir açıklama yapmadan bu tarihi esas aldığını söylemektedir. Ayrıca, Yöntem'in belirttiği tarihin doğru kabul edildiği takdirde "*Defter-i Aşk*"ta verilen tarihlerin hepsinin yanlış olacağı"ni, bu konu hakkında daha ayrıntılı bir araştırma yapılması gerektiğini belirtmektedir (2005: 486). Yukarıdaki arşiv belgelerinde Zahir Ömer'in, Ali (Fâzıl'ın babası) dışındaki diğer oğullarının Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından İstanbul'a getirildiği görülmektedir. Fâzıl'ın İstanbul'a getirilme tarihinin 1180 olması mümkün değildir. Dolayısıyla Yöntem'in belirttiği 1189 tarihinin doğru olduğu ve *Defter-i Aşk*'ın Kuru'nun, Şinasi Tekin'in özel kütüphanesinde bulunduğunu söylediği yazma nüshasında yer alan 1180 tarihinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Aksi hâlde "*Defter-i Aşk*"ta verilen tarihlerin hepsinin yanlış" olması gündeme gelmiş olacak ve eserin sıhhatinden şüphe edilmesi gerekecektir.

¹¹ Enderunlu Fâzıl ve kardeşi Hasan'ın devşirme olarak getirilip doğrudan Enderun'a yerleştirilmeleri de aslında teamüllerin dışında bir uygulamadır. Çünkü "genellikle aileleriyle hiçbir ilgileri kalmayan, devşirme yoluyla sağlanmış çocukların Enderun'a alınmadan önce belli bir alt eğitimden geçmiş olmaları gerekiyordu... üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitime tâbi tutulmak üzere Enderun'a alınırdı." (İpşirli, 1995: 185). Bu durumda, Fâzıl ve kardeşi Hasan'ın daha önce aldıkları eğitim düzeyine bakılarak seviyelerine uygun bir şekilde Enderun'a alınmış olmaları ihtimali bulursa gerekir.

Enderun'un ilk iki kademesi olan "Küçük Oda" ve "Büyük Oda"ya alınan gençler yaklaşık on beş yaş civarındaydı. (İpşirli, 1995: 186). (Fâzıl Enderun'a alındığında yirmi, kardeşi Hasan on yedi yaşlarındaydı. [*Tarih-i Enderun* adlı eseriyile tanınan Hızır İlyas, Enderun'a girdiğinde on bir yaşındaydı ve on dokuz yıl Enderun'da kaldı (Emecen, 1998: 417)]. Hasan'ın alındığı Kilerci Koğuşu, Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulmuştur. Bu koğuşun ana görevi padişaha yemek hazırlamaktı. Bunların sayısı otuz civarındaydı. Fâzıl'ın yerleştirildiği Hazine Koğuşu da Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulmuştu. Buranın amiri olan Hazine darbaşı sarayın en nüfuzlu görevlilerindendi. Sayıları iki bini bulan saray sanatçılarının başı olduğu gibi Enderun hazinesi ve saraya ait kıymetli eşyanın korunmasından da sorumluydu (İpşirli, 1995: 186). Hazine Koğuşu, padişaha en yakın olan Has Oda'nın bir alt makamıydı. Fâzıl'ın Enderun'a alınmaz Hazine Koğuşu'na alınmasının, onun Osmanlı topraklarına getirilmeden önce çok iyi bir eğitim aldığına işaret ettiğini söylemek mümkündür.

¹² "Babadan kardeşin."

¹³ "Kardeşim Hasan vefat etti." مات اخی ال حسن = 1201

¹⁴ Fâzıl'ın erkeklerle yaşadığı aşkların ortaya çıkması sebebiyle Enderun'dan uzaklaştırılması iddiası kurgusal bir eser olduğunu düşündüğümüz *Defter-i Aşk*'ta bulunan bazı beyitlerden hareketle yapılan çıkarımlardan ibarettir. Aksi hâlde Fâzıl'ın 20 yılda 22 aşk yaşadığını kabul etmemiz gerekecektir. Hatta Kuru'nun belirttiği üzere Fâzıl'ın Enderun'a gelişini ve ilk aşkını 1180 tarihinde yaşadığını kabul edersek henüz 10 yaşında olduğu görülecektir. Bu konu hakkındaki ayrıntılı bilgiye yakın zamanda neşredilecek olan *Enderunlu Fâzıl Dîvânı*'nın "Eserleri" bölümündeki "Defter-i Aşk" başlığından ulaşılabilecektir.

Törenin yapıldığı tarih ile Fâzıl'ın Enderun'dan ayrıldığı tarih aynı yıla tekabül etmektedir (1198/1784). Fâzıl'ın Enderun'dan hangi gerekçeler öne sürülerek çıkarıldığı kesin olarak belli değildir. Bed-i besmele töreni için oluşturulan metinde buna dair ipuçları bulunmaktadır. Törenin yapıldığı günlerin hemen öncesinde Enderun'dan ayrılmış olduğu ve sıkıntılar çektiği şiirlerinden anlaşılan Fâzıl, Şehzade Mustafa'nın bed-i besmelesi için düşürdüğü tarihin 11. beytinde, *Bir alay alçak-sıfat cahilleri/Üstüme geldi ser-efrâz eyledi* (Koç Keskin, 2010: 183) diyerek Enderun'da yaşadığı birtakım sıkıntılara işaret ediyor olmalıdır. Nitekim şairin başka manzumelerinde de benzer göndermeleri bulunmaktadır. Bed-i besmele törenini baştan sona kadar anlatan Fâzıl'ın eserini "meded" redifli bir gazelle sonlandırması da oldukça manidardır. Enderun'dan çıkarıldığı için sıkıntılar içinde kalan Fâzıl, affedilmesi için I. Abdülhamid'den medet ummaktadır. Şair, "dünyanın gamlarının onu öldürdüğünü, bir nefes sabra dahi takatinin kalmadığını, bunca gam var iken karşısına yine eziyet eden birinin çıktığını" söylemektedir. Fâzıl'ın son cümlesi ise "ayağına gelip hâlimi arz ettim, Fâzıl'ı mahzun eyleme padişahım, medet!" şeklinde olmuştur. Fakat şiirlerinden ve tarihî kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla padişahın "medet" etmediği, Fâzıl'ın uzun yıllar Enderun'dan uzak kaldığı ve nihayetinde III. Selim'in kendisine "medet" ettiği anlaşılmaktadır.

Fâzıl'ın 1198 ile 1210 arasındaki -kaynaklarda bilgi bulunmayan- hayatının karanlıkta kalmış 12 yılına dair bilgi edinebilmek ve Enderun'dan çıkarılmasına neden olan meseleyi tespit edebilmek için en erken tarihli tarih manzumesinden 1210 yılına kadar yazdığı bütün tarih manzumeleri detaylı bir şekilde tarafımızca incelenmiştir. Bu uzun zaman aralığını kısaca aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

Dîvân'da en erken 1191 yılına ait I. Abdülhamid'in oğlu Mehmed'in doğumu ve 1196'da Mehmet Efendi'nin Hazine Kethüdası olması üzerine tarihler yazılmıştır. Fâzıl, bu tarihlerde Enderun'dadır ve manzumelerin içerikleri methiye ve fahiye üzerine kuruludur. Şair, 1197'de Halil Hamid Paşa'nın Sadrazam olmasını tebrik için bir kaside (171b-172a) kaleme almıştır. Fâzıl, ilk defa bu manzumenin 10. ve 11. beyitlerinde "çektiği sıkıntıları söylemek istediğini ama şimdi şikâyetin vakti olmadığını" belirterek sıkıntıların başladığına işaret etmektedir. Fâzıl, Enderun'dan çıkarıldığı tarih olan 1198 tarihli I. Abdülhamid'e sunulan yeni yıl tebriğinde "uygun olmayan bu hüküm için hayretteyim, böylesine uğurlu, sınımlanacak bir dergâhtan böyle bir naçizi ihda etmeye" (b.5-6) anlam veremediğini söylemiştir. İhda'nın "hediye gönderme" anlamı bulunmakla beraber Fâzıl burada kendisinin Enderun'dan gönderilmesini kastediyor olmalıdır. 1199 tarihli İslam Ağa'nın silahtar olmasına düşürülen tarihte herhangi bir sıkıntısından bahsetmemiştir. 1200 tarihli Koca Yusuf Paşa'nın Sadaret'e gelmesi üzerine kaleme aldığı tarih manzumesinde (172a-172b) Paşa'ya hitaben "Kusurum mazur görüle, ben insaf ve adalet bekliyorum." demekte ve kendine seslenerek "Fâzıl, Paşa senin hâlini senden daha iyi biliyor, tarife gerek yok, o sana yardım eder." (b.11) diyerek içinde bulunduğu sıkıntılı hâli tarif etmektedir. 1201 tarihli Pepegî Hasan Efendi'nin kethüda olması ve kardeşi Hasan'ın vefatı için kaleme aldığı tarihlerde ise sıkıntılarında hiç bahsetmemiştir.

Fâzıl'ın hayatına dair önemli bir bilgiye işaret ettiği manzumede, 1 Rebiülevvel 1202 tarihinde bir "pîr-i mugan"a bağlandığını söylemektedir (116a). Fâzıl, mahşer sabahında karşılığını almak üzere aklını pîre sattığını belirtir. Bu manzumede de çektiği herhangi bir sıkıntıdan bahsetmemiştir. Bu tarihler Fâzıl'ın Enderun'dan çıkarılıp 12 yıl boyunca İstanbul sokaklarında, bekâr odalarında yaşadığı iddia edilen tarihlerin ilk yıllarıdır. Muhtemeldir ki Fâzıl İstanbul sokaklarında bekâr odalarında gezmemiş, bağlandığını belirttiği pirin tekkesinde yaşamıştır¹⁵:

- 1 Vech-i taḥrîr-i ḥurûf oldur ki
İşbu biñ iki yüz ile iki [H 1202 / M 1787]
- 2 Ğurre-i mäh-ı rebî' ü'l-evvel
Nev-bahâr oldu ḥazânım ne güzel
- 3 Düşdüm ayağına pîr-i muġâniñ
Daḥi muġbeçeniñ öpdüm deheniñ
- 4 Cevher-i 'aqlımı verdim rehne
İstedim bir iki rıtl-ı köhne

¹⁵ Nitekim ilerleyen sayfalarda Fâzıl'ın, Mevlevî dedesi olduğunu tahmin ettiğimiz, mutasavvıf kişiliği ile ön plana çıkan bazı kimselere manzumeler kaleme aldığı, şiirlerinde onlardan bahsettiği de görülecektir. (Örneğin, Mevlevî dedelerinden olduğu anlaşılan Revanici Dede olarak bilinen Derviş Mustafa'nın vefatı üzerine bir mersiye kaleme almıştır (187a). İ2 nüshasında bu manzumenin yanında 1206 tarihi bulunmaktadır ki bu tarihlerde Fâzıl'ın İstanbul sokaklarında, bekar odalarında yaşadığı iddia edilmektedir.) Ayrıca *Dîvân*'ında ayet, hadis iktibaslarını ve tasavvufi terimleri fazlasıyla kullandığı görülmektedir.

16 Oldu bu bey' ne sūd u ne zarar

Va' desi oldu şabāh-ı maḥşer

1205'te Fatıma Hanım'ın doğumu için düşürülen tarihte herhangi bir sıkıntısından bahsetmezken yine 1205/1791 yılında Koca Yusuf Paşa'nın tekrar sadrazam olmasını tebrik için yazdığı kasidenin (50a-52a) 21-24. beyitlerinde sıkıntılı olduğuna ve ihsan beklediğine işaret etmektedir. Fâzıl'ın sıkıntılarında net bir şekilde bahsettiği ilk şiiri 1205 tarihli, Mehmed Emin Efendi'nin Rumeli kazaskeri olması sebebiyle kaleme aldığı (168a-168b) tarih manzumesidir. Fâzıl burada, Emin Efendi'nin adaleti ile bilindiğinden, eğer araştırma yaptırırsa kendisinin haklı çıkacağı ve düşkünlüğünün kalmayacağından, birkaç senedir kalbinin gamlarla dolduğundan, kendisine haksızlık yapıldığından, hasmı ile muhakeme olmak istediğinden, kendisine yapılan haksızlığın ortaya çıkarılıp hakkının teslim edilmesinin gerekliliğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla Fâzıl'ın Enderun'dan çıkarılmasına bir veya birkaç kişinin neden olduğu, Fâzıl'ın onlarla yüzleşmek istediği görülmekte, şehvet düşkünlüğü, cinsel arzuları vb. iddiaların asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim birtakım yazarların belirttiği üzere şairin eşcinselliğini bütün Enderun'un bildiği, yaşadığı ilk iki yasak aşkta herhangi bir yaptırıma maruz kalmadığı fakat üçüncü yasak aşkında artık Enderun'dan çıkarıldığı vb. mesnetlerin dayanaklarının olmadığı Fâzıl'ın bu ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu derece yüz kızartıcı suçlarla Enderun'dan çıkarılan birinin kendini savunmaya, hakkını aramaya çalışması ve hâlâ devlet erkânına kasideler sunmaya devam etmesi de hayatın olağan akışına aykırı bir durumdur:

7 Ben gibi yıldızı düşkün bulunmazdı daḥi

Aḥter-i ma' deleti eylese teftiḥ-i nücüm

8 Dāverā dādgerā çerḥ-i derā dādārā

Gün gibi mertebe-i ḳadr-i şerīfīn ma' lūm

12 El-emān ḥaḳḳımı ḥaḳḳ eyle efendim feryād

Ṭurfa da' vā ile ḳıldım der-i vālāya ḳudūm

13 Ḳalb nāmında benim ḥāne-i virānım var

Anı zabṭ eyledi ḡam nāmına bir zālīm-i şūm

14 Gerçi birkaç senedir mesken edindi ammā

Eyledi hem-şıfat-ı ḥāne-i virāne-i būm

15 Yıḳdığı yetmedi yaḳmaḳ daḥi ister her şeb

Ḳullanır bezmde meş' al-i 'ivaz şu'le-i mūm

16 Eyleyip ḥaşmımı iḫzār-ı terāfu' olalım

Emr-i şer' iñdir eyā çāre-resān-ı mazlūm

1206 tarihinde kaleme alınan manzumelerden olan Melek Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesi, Kaptan Hüseyin Paşa'nın vezir olması, Hüseyin Paşa'nın Divanyolu'ndaki saraya yerleşmesi, III. Selim'in Hazine Odası'nı doldurması, Neşatabad'ın inşası ve içki yasağının anlatıldığı şiirlerde herhangi bir şikâyetten bahsedilmemiştir.

III. Selim 1203 tarihinde tahta çıkmıştır. Birçok olaya tarih düşüren ve ilerleyen yıllarda kendisine fazlaca manzume takdim eden Fâzıl'ın, III. Selim'in tahta çıkışı için yazdığı bir tarih manzumesine rastlanmaması ilginçtir. Fakat 1206 yılında III. Selim'i metheden bir terakib-bentte (116a-117a) padişaha sıkıntılarını arz ettiği görülmektedir. Fâzıl III. bentte, "gamlar içinde kaldığını, yakası ile eteğinin birbirine dolandığını, kötü karakterli kişilerin felekten nasibini aldığını fakat bilgililerin bir şey alamadığını, feleğin kendisine susuzum dese ateş gönderdiğini, suya kandır dese kana buladığını..." söyleyerek feleği III. Selim'e şikâyet etmiştir. İlerleyen dizelerde III. Selim'in adaletinden, onun zayıflara yardımından bahsetmiştir. Elmas redifli son bentte padişahı methettikten sonra sözü kendisine getirerek dolaylı olarak "Elmas çamura düşse de yine elmadır." diyerek padişahın "nân-pâre"¹⁶ istemektedir. "Felekten başına her türlü taşın değdiğini fakat parmağına bir elmas taş takılmadığını, dünyanın kendisini muhtaç bir hâle getirdiğini, duadan başka çaresinin kalmadığını" III. Selim'e arz ederek manzumesini tamamlamıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi TS.MA.e 360/11'de bulunan

¹⁶ Nân/Nân-pâre, bazı memurlara ekme bedeli olarak/geçimini sağlayacak kadar verilen paradır (Pakalın, 1983: 653).

Fâzıl'ın bu şiiri tarih manzumesi olmamakla beraber manzumenin altında 1206 tarihi bulunmaktadır. Bu tarih Fâzıl'ın kendi el yazısıyla yazılmıştır. Yine Arşiv'deki nüshada yer alan tarih sebebiyle 1206 yılında yazıldığını öğrendiğimiz ve karşılaştırmaya alınan hiçbir nüshada bulunmayan İsmail Ağa'nın Hazine Kethüdası olması üzerine yazılan kasidede Fâzıl, İsmail Ağa Hazine Kethüdası olduktan sonra herkesin maksuduna erdiğini sadece kendisinin hakir kaldığını, kendisinin de mutlu edilme isteğini arz etmiştir. 1206 tarihli Sultan Selim'in yeni yılını tebrik için yazılan manzumede (132a-132b) sıkıntılarında bahsetmeyip "Fâzıl-ı zâr" diyerek hâline işaret etmekle yetinmiştir. 1206 tarihli Hüseyin Paşa'nın, I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan ile evlenmesine düşürülen tarihte (146a-146b) Fâzıl, Hüseyin Paşa'nın adaletinden, sığınılacak kişi olduğundan bu yüzden hâlini ancak kendisine arz edebileceğinden söz etmiştir. Sıkıntıda olduğunun mesajını veren Fâzıl hemen sözü ters çevirerek "Şu mutluluk zamanlarında şikâyetin zamanı değildir, sen hemen tarihini arz et." diyerek tam tarih düşürmüştür.

1207 tarihli Kethüda Yusuf Ağa'nın oğlu Sadık'ın sünneti için düşürülen tarih manzumesinin sekizinci beytinde Fâzıl şöyle demektedir: "Ey Fâzıl! Hayli zaman gam evinde terk edilmiş olarak bulunurken düğün haberini ben de zurnadan öğrendim." Beyitten Fâzıl'ın bu tarihte hâlâ sıkıntı içinde olduğu anlaşılmaktadır fakat Fâzıl 1207 tarihli birçok manzume kaleme almasına rağmen hiçbirinde sıkıntısından bahsetmemiş sadece yukarıdaki beyitte durumuna işaret etmiştir.

Fâzıl, 1208 tarihli kaleme aldığı manzumelerinde de hâlinde şikâyetinde bulunmamıştır. 1209 tarihli İzzet Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesi üzerine yazdığı tarih manzumesinde Paşa'yı methettikten sonra iltica kapısının daha önce kapalıyken artık açıldığını (b.8), düğümlemiş meselelerin Paşa'nın eliyle çözülebileceğini (b.9), mücadele ile geçen zamanların canına tak ettiğini, artık hoş vakitler istediğini (b.11), feleğin hayli zamandır kendi gibi zatları zor durumda bıraktığını (b.12) söylemiştir. Fâzıl, iki âlemin ilimlerinde de âlim iken feleğin kendisini ebede başlattığını (b.13) söyleyerek caize alabilmek için tarih manzumeleri kaleme almasına ve bu durumdan da hoşnut olmadığına işaret etmektedir. Kendisi önceden mukaddes haremde gönüllere ferahlık veren bir ney iken zaman kalemini Kamış Dede hâline getirmiştir (b.14). Şairin sıkıntılarının hâlâ devam ettiği görülmektedir.

Fâzıl'ın aynı tarihlerde farklı kişilere birçok manzume kaleme aldığı hâlde bazılarında sıkıntılarında hiç bahsetmeyip bazılarında dert yanması, nazı geçeceğini düşündüğü, aralarında samimiyet bulunduğu kimselere derdini anlattığını göstermektedir.

Fâzıl, III. Selim'e ve bazı paşalara tarihler düşürdüğü hâlde 1209 tarihli hiçbir manzumesinde kendi hâlinde şikâyetinde bulunmamıştır. 1210 tarihli Sadrazam İzzet Mehmet Paşa'nın yeni yıl tebriği için yazılan manzumenin (173a-173b) 8-14. beyitlerinde sadrazamdan yardım istediğini (b. 8), feleğin kendisini elem kuyusuna attığını, gündüzlerinin karanlık uzun gecelere döndüğünü (b. 9), şâh u gedâ herkes kendisinin hak sahibi/liyakatli olduğunu bilmesine rağmen kendisine bigâne kalınmasının nedeninin ne olduğunu bilmediğini (b.10-11), kendisine merhamet edilip samimâne bu talebinin geri çevrilmemesini (b.12), biçare gönlünün Paşa'dan başka feryad edecek kimseyi bulamadığını (b. 13) söylemektedir. Tarih beytinden önceki son iki beyitte ise "Kimsesiz Fâzıl'a imdad eyle, Mevla da yarın sana imdad etsin, Allah sana haset edenleri, ikbal aslanına gıda etsin." dualarıyla içinde bulunduğu sıkıntının hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Yine Hüsameddin Paşa'nın vezareti üzerine yazılan 1210 tarihli manzumenin henüz girişinde "Bir kişi şekva erbabına, ihtiyaç sahiplerine müjde versin." (b. 2) diyerek ilerleyen beyitlerde hâlini arz edeceğine dair işaret etmektedir. Fâzıl, hediye olarak yazdığı şu beyitlerin Paşa'ya layık olmadığını, aslında methetmek için kafiyesinin çok olduğunu fakat çektiği sıkıntılardan dolayı şiir yazamadığını, kendisinin aceleci bir fitratta olmasının aksine feleğin her neşesini gelecek günlere bıraktığını (b. 16-19) söyledikten sonra kendisine seslenerek "Muradın yine zalim felekten şikâyet midir Fâzıl? Böyle bir zata hâlini anlatmaya ne gerek var!" (b. 21) diyerek Hüsameddin Paşa'nın kendi hâlinde haberdar olduğunu belirtmekte ve Paşa'dan yardım istemektedir.

III. Selim'in yeni yılını tebrik etmek için yazılan 1210 tarihli manzumede (133a-133b) Fâzıl çeşitli teşbih unsurları ile hâlini padişaha arz etmiştir. "Bu yeni yılın insanlara büyük bir lütufla geldiğini fakat kendi bahtının hâlâ kara olduğunu, yeni yılın bu ilk gününün kendisi için sabah vaktindeki yalancı fecir gibi olduğunu, yeni gün ile alacaklıların beraber geldiğini, bu durumu hakanın kapısına gidip anlatmak gerektiğini" söyledikten sonra son beyitte bu tarihin kendisine müjde ve bu yılın "safâ-yı naîm" olduğunu belirtmiştir. Fâzıl'ın 1210 yılında affedilip kendisine Rodos tevliyeti verildiği bilinmektedir. Bu manzumenin tevliyete yakın günlerde yazıldığını söylemek mümkündür.

Fâzıl'ın Enderun'dan çıkarılıp 12 yıl İstanbul sokaklarında perişan yaşadığının iddia edildiği zaman diliminde aslında hâlâ Saray'a yakın olduğu görülmektedir. Örneğin, 1206 yılında III. Selim'in Hazine'yi güçlendirmesi, 1206 yılında yapılan Neşatabad'ın ayrıntılı tasviri, 1207 yılında Hatice Sultan için yapılan Sahilhâne'nin iç ve dış mekân tasvirlerinin ayrıntılı yapılması Fâzıl'ın bu mekânları gördüğüne işarettir. III. Selim'in menzil okunatıldığı anın tasviri de Fâzıl'ın yakınlarda bulunduğunu göstermektedir. 1210 yılında Hesna Kalfa'nın vefatı

üzerine çok üzülen Fâzıl, iki farklı tarih düşürmüştür. Yine aynı yıl III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'ın çarşnigiri Ziba Usta'nın vefatı üzerine yazılan manzumeler Fâzıl'ın Saray'dan uzakta olmadığına işaret etmektedir. Diğer yandan, erkeklere duyduğu şehevî arzu gibi yüz kızartıcı, kabul edilemeyecek bir suç ile Enderun'dan çıkarıldığı iddia edilen birinin uzun yıllar padişaha, padişahın ailesine, paşalara sıklıkla kasideler, tarihler yazabilmesi, onlardan ihsanlar talep etmesi mümkün olmasa gerektir. Ayrıca, böyle eşcinsel/ahlaksız birine ilerleyen zamanlarda devlet görevleri verilmesi de akla ve mantığa uygun görünmemektedir.

Rodos Tevliyeti ve Çeşitli Görevleri

Enderun'da sekiz dokuz yıl kadar iyi bir eğitim alan, 1198/1783-84 yılında çeşitli sebeplerle saraydan çıkarılan, İstanbul'da 12 yıl kadar –durumu tam olarak bilinemeyen- bir hayat süren ardından kaleme aldığı kasideleriyle III. Selim'in dikkatini çeken Fâzıl'a, Rodos'taki vakıfların idaresiyle ilgili bir tevliyet verilmiştir (Gibb, 1999: 418; Şânizâde, 1867: 407; Yöntem, 1977: 529). Fâzıl'a bu görevinin ardından veya bu görevle birlikte 1795 yılında Halep Defterdarlığı ve (Fatin, 2017: 384; Koç, 2008: 439), maden emniyeti görevinde bulunmuştur. (Koçu, 1971: 5589; Kurnaz, 2000: 285).

Kaynaklarda verilen bu bilgileri şiirlerinden¹⁷ takip etmek de mümkündür. Fâzıl'ın; “Halep, Erzurum, Kürdistan, Gürcistan ve Gence”de görevleri icabı bulunduğu, yaklaşık dokuz ay süren görevi boyunca çok sıkıntılar çektiği ve borç içinde İstanbul'a döndüğü görülmektedir. İstanbul'da iken yeni bir görev verilmesi talebiyle padişaha sunduğu kasideden alıntıladığımız aşağıdaki beyitlerde şairin çektiği sıkıntılar görülmektedir:

- 39 Kuluñ bundan muḳaddem Erzurūma
 ‘ Azīmet eylemişdim ‘ ācizāne
- 40 Be-ḥükm-i nüh-felek ḳaldım dokuz ay
 Seyāḥatde esīr-i āb u dāne
- 41 Ne Gürcistān ne Kürdistān ḳaldı
 Diyār-ı Gence dek oldum revāne
- 42 Bulundum anda eyyām-ı şitāda
 Meger ol memleketler berf-ḥāne
- 43 O rütbe berf yağdı kūhsāra
 Ki kūh oldu oda kūh-ı girāna
- 44 Güzār etdim o kūhistān-ı berfi
 Mişāl-i āh-ı serd-i ‘ āşīḳāne
- 45 Beş ay ol berfle etdik tekāpū
 Ki yerde görmedik bir ḥāk-dāne
- 48 Hemān bezl eyledim māl ü nevāli
 Du‘ ā-yı ḥazret-i şāh-ı cihāna
- 62 Mürā‘ āt-i maḳām-ı şān-ı devlet
 Beni teşvīḳe oldu tāziyāne
- 63 Hemān şarf eyledim būd u nebūdu
 Tehālūk etmedim sūd u ziyāna
- 69 Edip bu māl-i ḥülyā ile **Fâzıl**
 Sitanbula ḳudūm-ı müflisāne

¹⁷ Bk. 34b, Kaside-i Teşekkür-i Me'muriyyet; 35b, Şitâiyye vü Hazâniyye; 87b, Kaside Der-Sitâyiş-i Kethüdâ-yı Sadr-ı Âlî Şerif Efendi; 97b, Kaside-i Ramazaniyye Der-Sitâyiş-i Yusuf Ziyâ Paşa.

- 80 Ne nazm-ı şî' re fâkât var sitemden
Felek mühr-i sükût urdu dehâna
- 81 Felek bir gâ' ile verdi ki anda
Ferâmûş oldu tab' -ı şâ' irâne
- 87 Düyün erbâbı dîvân-hâne içre
Dizilmiş şaf-be-şaf mânend-i şâne
- 90 Derûn-ı dâ' irem bu gamla döndü
Harâmîden şoyulmuş kârbâna
- 91 Fürûht etmekden esbâb-ı nizâmı
Nizâmsız kaldı hâl-i ' âcizâne
- 92 Rüsûm esbâbı lâzım aqçe lâzım
Kibârlık güç imiş müflis olana
- 94 Ne hıdmet var ki olsun bir vesîle
Ne manşıb var ki olsun bir bahâne
- 95 Ne eski dîni tahtvîl edebildik
Ki olsun bir taraftan istidâne
- 96 Hemân kalmış horâsânî¹⁸ raf üzre
Ki anda fâre yapmış âşiyâne [36b-38a]

Fâzıl'ın "Kürdistan" olarak bahsettiği coğrafyadaki illerden biri de Van'dır. Fâzıl, buradaki görevi esnasında Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya -Paşa'dan izin isteyerek- vezirlerin yanlış davranışlarını şikâyet etmiştir:

Âh devletli efendim bir iki sifle-nihâd

Mesned-i pāk-i vezâretde kırân-ı vüzerâ

Ne kadar sū-i edebse kuluña ruḥşat ver

Eyleyem dergehiñe ' arz u beyân-ı vüzerâ

Belî Van içre karındaşınız Aḥmed Pâşâ

Kerem ü ' akl ile yektâ-yı cihân-ı vüzerâ

Mâ- ' adâ gördüğümüz zümre-i eşnâf gibi

Ṭama' u hıssat ile ehl-i dükân-ı vüzerâ

Ḥamdu-li'llâh kuluñuz birkaçını seyr etdim

Eylemiş haḡ bu ki telvîş mekân-ı vüzerâ (62b-63a: b.6-10)

Manzumenin sonlarına doğru "vezirlerin hezeyanları canımı çok yaktığı için bir iki ahlâksız veziri zemmettim, vezirlerin yanlışlarını düzeltmek için mehd ü zemmi insaf ile yaptım, kalemim edeple yazdı, vezirlerin ayıplarını ifşa etmedim, zemmettim ama hiçbirinin ismini söylemedim, bu yüzden beni affeyle" diyerek Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'dan özür dilemiştir:

Bir iki sifleyi zemm etdi isem ' afv eyle

¹⁸ Horasânî, hâcegân rütbesine mahsus bir kavuktur. Memurların ileri gelenlerine mahsustu (Pakalın, 1983: 846). Buradan hareketle Fâzıl'ın Erzurum ve civarında dolaştığı görevinden önce de bir memuriyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Cānımı yaqdı efendim hezeyān-ı vūzerā
 Medh ü zemm etdim ise haq bu ki inşāf üzere
 Çünkü tashīh için etdim güzērān-ı vūzerā
 Bu kaşidemde mūrā'āt-i edeb kıldı kalem
 Ya' nī fāş eylemedim 'ayb-ı nihān-ı vūzerā
 Belī zemm eyledim ammā yine qaldı mektūm
 Āşikār eylemedim ism-i fūlān-ı vūzerā (b.45-48)

Fāzıl'ın bu manzumeyi görev dönüşünde yazdığını, “geldiğinden beri kimseden bir ihsan görmediğini, bütün malını yolda sarf ettiğini, bu yoksul hâlini gören vezirlerin hiç yardımcı olmadığını, bu nedenle onlara sitemde bulunduğunu” söylemesinden hareketle anlamaktayız:

Gelmişim dergēh-i vālāya henüz leb-beste
 Baña bir sedd-i ramaq olmadı nān-ı vūzerā
 Berf deryāsına daldıklarımız qaldı hemān
 Şarf-ı rāh oldu bütün baqş-ı revān-ı vūzerā
 Ferve-i raht dahi oldu bu yolda mebzūl
 Ben nice eylemeyem āh u fiğān-ı vūzerā (b. 54-56)

Fāzıl'ın, Cebbarzāde Süleyman Bey'e sunduğu bir kasideden Sivas ve Yozgat'ta da bulunduğu anlaşılmaktadır. Fāzıl, “yanlışlıkla Sivas'a uğradığını, oraya gidenlerin bütün varlığını harcayarak mağdur olduğunu” söyledikten sonra “aslında suçun kendisinde olduğunu, buraya hiçbir devlet görevlisinin gelmemesinden hareketle buranın gelmek için doğru bir yer olmadığını anlamasının gerektiğini” söyleyerek kendine kızır:

Uğradım sehv ile Sivas-ı harāb-ābāda
 Meger ol dā'ireye ādem-i maqrūr gider
 Bilmedim vāh ki o dergāha gelen bī-ṭāli'
 Anda hep varımı harc eyler ü mağdūr gider
 Baña yetmez mi bu 'ibret ki āna devletden
 Ne za'īm ü ne efendi ne silahşūr gider (92a: b.3-5)

Altıncı beyitten itibaren Çapanoğlu Süleyman Bey'e övgüler dizen Fāzıl, “onun şöhretinin kendine mahzun gelenleri sevindirmek, keyfi bozuk olarak Yozgat'a gelenlerin hâlini düzelterek onları mamur göndermek” olduğunu belirterek kendisine ihsanda bulunmasını ima etmiştir:

Böyledir şöhret-i ahlāq-ı cihān-ārāsı
 Ya' nī maḥzūn gelen ādem āna mesrūr gider
 Semt-i Yozgāta biri keyfi bozuk 'azm etse
 Hāline şöyle düzen vere ki ma' mūr gider (b. 12-13)

İlerleyen beyitlerde hak etmeyen kişilerin vezir olduğunu, kendisinin memur olarak kaldığını, bu adaletsizliğin Hülagu ve Timur'da bile görülmediğini, Erzurum ve Van Kalesi civarında adalet kalmadığını Süleyman Bey'e şikâyet yolu söylemiştir. Sadaret'i Süleyman Bey'e bir nevi şikâyet eden Fāzıl'ın bu tavrı, Süleyman Bey ile İstanbul arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olduğunu, Süleyman Bey'in kimi zaman padişaha başkaldırdığını biliyor olmasından aldığı cesarettten kaynaklansa gerektir¹⁹:

Erzurūm cānibi hem qal'a-i Van semti faqat

¹⁹ Çapanoğlu Süleyman Bey hakkında detaylı bilgi için bk. Mert, 1993: 221-224; Uzunçarşılı, 1974: 215-262.

Anda āyīn-i ‘adālet belī menşūr gider (b. 25)

Fâzıl’ın şiirlerinde bahsettiği görevlerinin bir kısmını Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerindeki bazı belgelerden de takip etmek mümkündür. 21.04.1210 tarih ve HAT 1459/44 numaralı belgede Fâzıl’ın bir dilekçesi yer almaktadır. Bu dilekçede Fâzıl, Rodos Adası’ndaki Süleyman Paşa vakıflarının Şeyhülislam nezaretinde olan tevliyetinden sorumlu Ahmed isimindeki kişinin vefatı sebebiyle boş kalan tevliyetin “mukabele-i nân” veya “sadaka”²⁰ olarak kendisine ihsan edilmesini talep etmiştir. Bu talep uygun görülmüş ve dilekçesinin üzerine “İhsân-ı Humâyûn Olmuştur” ifadesi düşülmüştür. Fâzıl, dilekçenin altına imzasını “Hazin-i Humâyûn Fâzıl Beg” olarak atmıştır²¹. Hâlbuki Fâzıl’ın 1198 yılında Enderun’dan çıkarıldığı 1210 yılına kadar İstanbul sokaklarında gezdiği söylenmektedir. Enderun’un Hazine dairesinden çıkarıldığı hâlde bu imzayı kullanabilmesinin uygun olup olmadığı, üzerinde durulması gereken bir husustur.

21.04.1210 tarihli dilekçesinin ardından 3.10.1210 tarih ve HAT 1461/15 numaralı belgede Fâzıl, “akrânım olan erbâb-ı kalem ve dânişin her biri isti‘dâdına göre sa‘yi zâyi’ olmayıp mesrûr u şâd-kâm olmalarıyla...” diyerek onlara uygun birer vazife verildiği gibi kendisine de “mevkûfât pâyesiyile hocalık ihsân ve çerağ-ı şadümân buyurul”masını talep etmiştir²². Bu talep uygun görülmüş ve dilekçesinin üzerine “Tevcihâtda Hocalık Verile” ifadesi düşülmüştür²³. Böylece Fâzıl’a hocalık pâyesi de verilmiştir.

Fâzıl’ın Erzurum, Van, Kars kalelerinin mühimmatını yoklamak üzere Erzurum Valisi Vezir Yusuf Ziya Paşa’nın yanına gitmesi için kendisine harcırah verilmesini gösteren bir belge de mevcuttur. “Dîvân-ı Humâyûn Hocası Fâzıl Beg” imzalı belgede Fâzıl, tarafına Acem sınırındaki kalelerin mühimmatının incelenmesi görevi verildiğini fakat mesafenin çok uzak olduğunu, çoğu yerde kalabileceği hanların olmadığı, olanların da düzgün olmadığını, yirmi kişi ile yola çıkacaklarını, masrafın çok olacağını fakat kendisinin bunu karşılayabilecek gücü olmadığını, bu nedenle kifayet edecek bir harcırah verilmesini talep etmektedir. Bunun üzerine “Fâzıl Beg’in –yukarıda bahsedilen- talepte bulunduğu fakat verilecek harcırah mirî malından olacağı için padişahın iznini gerektiren bir mesele olduğu, bu nedenle padişahın cevabının beklendiği” padişaha iletilmiştir. Talebin uygun görülmesi üzerine 11 Safer 1211/16 Ağustos 1796 tarihli belgede kendisine 2500 kuruş harcırah bağlandığı görülmektedir (C. AS.. 189/8164 [3 belge tek dosyadadır]). Fâzıl sadarete, yaklaşık bir yıl sonra, 7 Muharrem 1212/2 Temmuz 1797 tarihli, Erzurum, Van, Kars, Ahıska ve civarındaki altı kaledeki cephaneleri tetkik ettiğini ve noksanların neler olduğunu bildirdiği bir yazı takdim etmiştir (C. AS.. 400/16523).

1211 ve sonrasını tarih manzumelerinden de takip etmek mümkündür. Fâzıl 1211-1213 yıllarında III. Selim’e, III. Selim’in kız kardeşi Hatice Sultan’a, III. Selim’in annesi Valide Sultan’a, Kethüda İbrahim Nesim Efendi’ye, Sadrazam İzzet Mehmet Paşa’ya sunduğu manzumelerin hiçbirinde sıkıntılarında bahsetmemiş, şikâyet imasında bile bulunmamıştır. Fakat 1213 tarihli Yusuf Ziya Paşa’nın sadareti üzerine kaleme aldığı manzumede (179b) “Fâzıl kulun şehbâda işsiz kalmış, işi ancak gece gündüz duadır. İş bir Allah’a kalmış, bir de sana, bir elinde arz-ı hâl vardır, bir elinde ise mushafı.” (b. 6-7) diyerek işsiz kaldığından ve yardıma muhtaç olduğundan bahsetmiştir. Fâzıl’a maden eminliği görevinin ve Doğu vilayetlerindeki kalelerin mühimmat sayımı görevinin verildiğinden yukarıda bahsedilmiştir. Bu manzumeden bahsi geçen görevin ardından Fâzıl’a tekrar vazife verilmediği anlaşılmaktadır. Yusuf Ziya Paşa, Erzurum valiliği yapmış, uzun yıllar Doğu’daki madenlerin işletilmesinden sorumlu olmuş ve büyük başarılar elde etmiştir. Fâzıl, görevi icabı Paşa’nın yanına gitmiş ve bir müddet onunla beraber bulunmuştur. Dolayısıyla Fâzıl ile Yusuf Ziya Paşa’yı kendine yakın hissetmekte ve -yukarıdaki şiirde de görüldüğü üzere- görevini yerine getirmeyen memurlara Paşa’ya şikâyet edecek kadar nazının geçtiğini düşünmektedir.

Fâzıl’a 1210 yılında verilen çeşitli görevlerin 1213 yılında son bulduğu ve şairin yine sıkıntılı bir hâle düştüğü, yazdığı manzumelerden anlaşılmaktadır. Yusuf Ziya Paşa 8 Rebiülevvel 1213/20 Ağustos 1798 tarihinde III. Selim tarafından ilk defa sadrazam olarak görevlendirilmiştir. Fâzıl’ın kaleme aldığı manzume bu görevlendirme üzerine yazıldığına göre Fâzıl’ın belirtilen tarihten önce işsiz kaldığı anlaşılmaktadır.

²⁰ Osmanlılar’da önceleri, boşalan mütevellilik görevleri hâkimin yaptığı tevcihle doldurulurken Tanzimat sonrasında padişahların beratlarıyla “sadaka” nevinden tevcihler yapılmaya başlanmıştır ve bu tür mütevellilik tayinlerine “sadaka tevliyetler” adı verilmiştir (Öztürk, 2006: 217).

²¹ Fâzıl’ın bu imzayı sadece iki belgede kullandığını tespit edebildik. Diğer belge ise Hazine Kethüdası İsmail Ağa için yazdığı kasidedir. Bu kasidenin kayıtlara giriş tarihi 10.07.1203’tür ve Fâzıl Bey’in -elimizdeki bilgiler doğrultusunda- Enderun’dan çıkarılmasının üzerinden 5 yıl geçmiştir. Bu kasidenin altındaki imza şu şekildedir: “Bende-i duâ-h’ân-ı devâm-ı devlet-i şümâ el-hakîr Fâzıl-ı Hazine”. Hazine dairesinde olmadığı hâlde bu imzayı kullanmasının nedeninin kendini hatırlatmak/tanıtmak amaçlı olduğunu düşünüyoruz. Aksi hâlde Fâzıl’ın 1203 tarihinde Enderun’a tekrar alındığını kabul etmemiz gerekecektir.

²² Mevkufât, tımarların hasılatı, vakıf yerlerden hazineye ait gelir fazlaları ile uğraşma işine denir. Bu işi yapana ise mevkufâtçı veya mevkufi denilmiştir (Pakalın, 1983: 497). Enderunlu Fâzıl’a verilen görev Rodos vakıflarının gelirleriyle ilgilenmektir.

²³ Tevcihat, memuriyet tayini demektir. Memuriyetler sadrazamın arz ve buyruktusu ile olurdu ve memuriyet bir yıl süre ile verilir. Tevcihat tayini için kazaskerler üç ayda bir divan toplardı (Ayverdi, 2011: 1249; Pakalın, 1983: 480). Muhtemelen “tevcihatda hocalık verile” ifadesiyle bu divan kastedilmiştir.

Fâzıl'ın 1214 ve 1215 tarihli manzumesi bulunmamaktadır. 1216 tarihinde III. Selim'in Mısır'ı Fransızlardan geri alması üzerine²⁴ kaleme aldığı (138a) manzumenin 8. beytinde ilk defa iki gözünün de ağlamaktan hasta olduğunu söylemiştir:

Temennâsıyla bu fethîñ dü çeşm-i haste-i Fâzıl

Nice dem girye ile oldu baħr-i mâlih-i şânî

İki beyit sonra ise uzun zamandır kederlerle derununun yaralandığını, iki gözüne ve iki ayağına hastalık/sakatlık geldiğini söyleyerek ayaklarının da sakatlandığına ilk defa bu manzumede değinmiştir:

Derûnu ħaylî dem ekdâr-ile olmuş iken mecrûħ

Dü çeşm ü pâyına ‘ illet olup bu cârîħ-i şânî

1216 tarihli diğer manzumelerinde kendisinden bahsetmemiştir. 1217 tarihli yeni yıl tebriğinde III. Selim'den ve Rumeli'ye atanması üzerine Şemseddin Efendi'den üstü kapalı olarak ihsan talep etmiş fakat hastalıklarından bahsetmemiştir.

Fâzıl'ın Komşusu Arif Efendi'nin “Terceme-i Hâl”i ve Sakız Adası

Enderunlu Fâzıl Dîvânı'nın İstanbul Üniversitesi nüshasında, Fâzıl'ın İstanbul Çatladıkapı²⁵ semtinden komşusu olduğunu, bu vesileyle aralarında ülfet ve ünsiyet oluştuğunu söyleyen, *Dîvân*'ın aynı zamanda müstensihi olan Mehmed Arif Efendi, şairin hayatı hakkında kısa bir bilgi de aktarmıştır. Arif Efendi, Fâzıl'ın fazilet ve kemal erbabı, mürüvvet ve insaf sahibi biri olduğunu fakat çektiği geçim sıkıntısı herkesin malumu iken kimsenin ona yardım etmediğini, kendinin biraz yardımının dokunduğunu söylemiştir. Arif Efendi, Fâzıl'a, Allah'tan rahmet diledikten sonra duyduğu muhabbet neticesinde şiirlerini çeşitli kaynaklardan toplayarak bu nüshayı oluşturduğunu belirtmiş, *Dîvân*'ı okuyanlardan hem Fâzıl'a hem de kendisine hayır dua etmelerini talep etmiştir. Nüshanın tamamlanma tarihi ise 29 Rebiülahir 1248/25 Eylül 1832 Pazartesi'dir (257b-258a)²⁶.

Arif Efendi'nin yazdığı “terceme-i hâl”de III. Selim zamanında Fâzıl'a Rodos tevliyeti verildiği, kendisinin hâcegân sınıfına dâhil olduğu, devlet memuru olarak taşralarda çalıştığı, ardından bazı sebeplere binaen sürgün olarak Sakız Adası'na gönderildiği, bu adada iken “kemâl-i vahşet ü te'sîrden” gözlerini kaybettiği ve dizlerinin tutmaz olduğu belirtilmiştir. Buradaki en önemli bilgi, Fâzıl'ın hiçbir kaynakta yer almayan Sakız Adası sürgünüdür²⁷. *Dîvân*'da yer alan manzumeler de Fâzıl'ın Sakız Adası'nda bulunduğunu göstermektedir. Ramazan ayı nedeniyle Kaymakam Sami Bekir Paşa'ya²⁸ sunulan kasidede, “sağlıklı olaydım Ramazan tebriğini bu şekilde mi arz ederdim” (b. 13), diyerek kasidesini istediği gibi yazamadığını söylemekte; ardından “gönül kırık, beden

²⁴ Napolyon Bonapart 2 Temmuz 1798'de İskenderiye'yi, 22 Temmuz 1798'de Kahire'yi işgal etmiş, bunun üzerine Osmanlı Devleti 2 Eylül 1798'de Fransa'ya savaş ilan etmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti topraklarını geri almış, 27 Haziran 1801 tarihinde imzalanan sözleşme ile Fransa Mısır'dan çekilmiş, 9 Ekim 1801'de imzalanan Paris Antlaşması ile Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğu kesinleşmiştir (Beydilli, 2009: 420-425). Fâzıl manzumeyi 27 Haziran veya 9 Ekim sonrasında kaleme almış olmalıdır. Dolayısıyla Fâzıl'ın gözlerinin ve ayaklarının hasta ve sakat olmasından bahsettiği en erken tarih 15 Safer 1216/27 Haziran 1801'in hemen sonrasındır. Fâzıl'ın 1810 tarihinde vefat ettiği bilindiğine göre yaklaşık “son on yılını yatalak ve kör olarak geçirdi”ğini belirten kaynakların tutarlı olduğu görülmektedir.

²⁵ Çatladıkapı, günümüzde Fatih ilçesi sınırları içinde yer alan, Ahırkapı ve Kadırğa semtleri arasında bulunan bir kıyı semtidir.

²⁶ *Dîvân* nüshaları içinde en hacimli nüsha Mehmet Arif Efendi'nin istinsah ettiği bu nüshadır. Arif Efendi çeşitli yerlerden derlediği Fâzıl mahlaslı şiirleri herhangi bir tetkike lüzum görmeden bir araya getirmiştir. Bu dikkatsizlik sonucunda Enderunlu Fâzıl ile aynı zamanlarda yaşamış, Fâzıl mahlasını kullanan Mehmet Tahir Efendi'nin yaklaşık 90 manzumesi bu nüshaya dâhil edilmiştir. Ayrıca, *Mehmet Tahir Efendi Dîvânı*'nda da, *Enderunlu Fâzıl Dîvânı*'nın diğer nüshalarında da bulunmayan Fâzıl mahlaslı manzumeler de mevcuttur. Bunların tespiti için yakın yüzyıllarda yaşayan Fâzıl mahlaslı bütün şairlerin şiirleri tetkik edilmiştir. Ayrıca, Fâzıl'la komşuluk yapan, ona olan muhabbet ve samimiyetine binaen şiirlerini toplamayı kendine vazife edinen, “muasırları olan şairlerin en belîği, en fasihi olup Türkçeyi sonradan öğrendiği hâlde bu derece nezaket ve beyan ile “Hassân-ı Rûm” vasfına layık, benzersiz bir şair” diyerek Fâzıl'ı metheden ve kısa bir terceme-i hâl ile Fâzıl hakkında bilgi veren Arif Efendi'nin, Fâzıl'ın diğer eserlerinden veya aşırılığından/eşcinselliğinden(!) hiç bahsetmemesi oldukça dikkat çekicidir.

²⁷ Çalışmanın giriş kısmında da belirtilen tarihi kaynaklar ve şura tezkirelerinde Fâzıl'ın Rodos'a sürgün edildiğinden ve gözlerini orada kaybettiğinden bahsedilmektedir. Hiçbir kaynakta Sakız Adası'nın ismi geçmemektedir. Ayrıca Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız incelemeler neticesinde Fâzıl'ın ne Rodos Adası'na ne de Sakız Adası'na sürgün edildiğine dair herhangi bir belge tespit edilememiştir. Hâlbuki bu adalara sürgün edilen onlarca kişi hakkında birçok belge bulunmamaktadır. Bu durum Fâzıl'ın sürgün olarak değil başka bir vesile ile gitmiş olabileceği şüphesini uyandırmaktadır. Bunların yanı sıra *Dîvân*'da Rodos Adası'nın adı hiç geçmemekle beraber Sakız Adası'ndan iki defa bahsedilmektedir. Buradan hareketle şu çıkarımı yapmak mümkündür: Tevliyet, bir vakfın gelirleriyle ilgilenmek, bir nevi muhasebesini tutmak demektir. Fâzıl'a Rodos Adası'ndaki vakıf mallarının tevliyetinin verilmesi Fâzıl'ın Rodos'a gitmesini gerektiren bir durum değildir. Dolayısıyla Fâzıl Rodos tevliyeti nedeniyle Rodos'a gitmemiş olabilir. Sürgün olarak da Rodos'a gittiğine dair bir belge bulunmamaktadır. Günlük hayatı şiirlerine aksettiren bir üsluba sahip olan Fâzıl'ın manzumelerinde Rodos'tan hiç bahsetmemesi de önceki bilgilerle birleştirildiğinde Fâzıl'ın Rodos'ta hiç bulunmadığını söylemek mümkün görünmektedir.

²⁸ Ebubekir Sami Paşa, köklü bir vezir ailesinden gelmektedir. Devlet'in çeşitli makamlarında uzun yıllar görev yapan Sami Paşa, 13 Zilhicce 1213/18 Mayıs 1799'da rikab-ı hümayun kaymakamı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Tozlu, 2020. Fâzıl, Sami Paşa'ya dört kaside sunmuştur: 64b, Kaside Der-Sitâyiş-i Sâmî Bekir Pâşâ; 65b, Kaside Der-Sitâyiş-i Sâmî Bekir Pâşâ; 98a, Kaside-i Ramazâniyye-i Kâim-makâm Sâmî Bekir Pâşâ; 106b, Kaside-i İydiyye Der-Sitâyiş-i Sâmî Bekir Pâşâ.

Dîvân'da Sakız isminin geçtiği sadece iki kaside bulunmaktadır ve ikisi de Sami Paşa'ya sunulmuştur. Aynı tarihlerde Sami Paşa da Sakız Adası'nda sürgündedir. Bu bilgilerden hareketle Fâzıl'ın kaynaklarda yer aldığı üzere Rodos'a sürgüne gönderildiği bilgisinin yanlış olduğu, asıl sürgün yerinin Sakız olduğunu söylemek mümkündür.

zayıf, dideler hasta, illet (sakatlık) belasında” (b. 14) olduğunu söylemektedir. Fâzıl, bir sonraki beyitte ise bu şiiri Sakız’da yazdığını belirtir:

Dehân-ı ehl-i mezâka verdi Sakızda

Bu reng-i şi’r-i terim loğma-i helâl-i şıyâm (98b: b. 15)

Ebubekir Sami Paşa ile Fâzıl Bey’in yollarının kesiştiğini Devlet Arşivleri Başkanlığında yer alan belgelerde de görmek mümkündür. Sami Paşa, Rikab-ı Humayun Kaymakamı²⁹ iken (13 Zilhicce 1213/18 Mayıs 1799) vezaretten uzaklaştırılarak (10 Recep 1214/8 Aralık 1799) Rodos Adası’nda ikamete mecbur bırakılmıştır fakat Paşa yolda rahatsızlanmış ve Sakız Adası’na çıkmıştır. Sadaret makamına Sakız Adası’nın havasının sağlığı için daha iyi olduğunu ve orada ikamet etmek istediğini bildiren bir arz-ı hâl yazmış ve talebi sadaret tarafından kabul edilmiştir.³⁰ Yaklaşık bir yıl sonra (29 Şevval 1215/15 Mart 1801) affedilip kendisine tekrar görev verilen Ebubekir Paşa’nın sürecini Fâzıl’ın kasidesinden de takip etmek mümkündür. Fâzıl, Paşa’nın affi üzerine kaleme aldığı kasidenin çeşitli beyitlerinde, feleğin Paşa’yı bir sene bir inat üzere gizlediğini fakat tekrar adalet üzerine dönmeye başladığını, affedildikten sonra tekrar vezaret verildiğini, bu olayın III. Selim zamanında olduğunu, Paşa’nın ceddinin de vezir olduğunu, affedilip tekrar vezirlik verilmesinin ramazan ayından bir sonraki ay olan, bayramın yapıldığı şevval ayında olduğunu, dolayısıyla iki bayramın üst üste geldiğini, Sakız Adası sakinlerinin Paşa’ya çok muhabbet beslediklerini, Ada’nın su yolları harap hâlde iken Ebubekir Paşa’nın bunları tamir ettirdiğini, Ada sakinlerinin “eskiden beri Ada’ya mahzun olarak kim geldiyse sevinçli olarak ayrılmasının Ada’nın bir âdeti olduğu”nu söylediklerini kaleme almıştır. Fâzıl’ın, Paşa’nın mutlu sonla Sakız Adası’ndan ayrılması ve Ada sakinlerinin oraya gelenlerin mutlulukla ayrılacağı sözlerinden hareketle kendi akıbetinin de bu hâl üzere olmasını temenni ettikten sonra bu olayın “hamsin”³¹ denilen günlerde vuku bulduğunu, bununla ittifak etmesi için kasidesini de elli beyit ile kaleme aldığını söylemektedir. Ayrıca şair, alil (kör) olduğuna da işaret etmiştir:

- 2 Hudaya şükr ola gerdün-ı dūnu rām etdi
O ser-keşideyi döndürdü ‘adl ü dād üzere
- 3 Felek o cevher-i pāki ki dürc-i ihfāya
Nühüfte kılmış-idi bir sene ‘inād üzere
- 5 O āfitāb-ı kemāli ki der-ğurūb kodu
Tulū‘ edip yine maşrıqdan i‘ tiyād üzere
- 16 Vezīr-i fāzıl u dānā ki fazl-ı zātīsī
Hünerde ḥande eder ‘aql-ı müstefād üzere
- 19 Sipih-rertebe kim sāye-i Selīmīde
Şükūhu sille urur tāt-ı Keykubād üzere
- 28 Cūdūd-ı pāki müselsel vezīr ibn-i vezīr
Varınca Ādeme dek cümle bu mihād üzere
- 35 Nüvīd müjde bu şevvālde mübārek-bād
Ki ‘ıyd üstüne ‘ıyd oldu şād şād üzere
- 37 Muḥaşşāşan daḥi ehl-i Cezīre-i Sakız

²⁹ Rikāb-ı Hümāyūn Kaymakamlığı, sefer münasebetiyle İstanbul’dan ayrılan Sadrazam’ın vekiline verilen addır (Pakalın, 1983: 45).

³⁰ Bu bilgilerin yer aldığı arşiv belgeleri için bk. 27.01.1215 tarih ve HAT 126/5219 sayı; 22.02.1215 tarih ve HAT 126/5219 sayı; 29.12.1215 tarih ve HAT 126/5219 sayılı belgeler. Ayrıca Ebubekir Sami Paşa ve *Dīvān*’ı üzerine çalışmalar yapan Musa Tozlu, Paşa’nın Tekirdağ’a sürüldüğünü ve kısa süre sonra affedilerek vezirliğinin geri verildiğini belirtmiştir (Tozlu, 2005: 6; Tozlu, 2010: 144; Tozlu, 2020). Fakat belgelerden anlaşıldığı üzere Tekirdağ’a değil Rodos’a sürgüne gönderilmiştir. Rodos yerine Sakız’da ikamet eden Paşa’ya 29 Şevval 1215/15 Mart 1801 tarihli arşiv kaydına göre vezareti geri verilmiş ve kalesinin muhafazası şartıyla, arpalık (Sancağın gelirlerinin verilmesi) olarak Hanya Sancağı’na tayini yapılmıştır (29.10.1215 tarih ve C..DH. 273/13648). Hatta iki ay sonra Ebubekir Paşa’nın maiyetine eski mütesellim olan Yerli Ağası İbrahim Ağa tekrar verilmiştir (29.12.1215 tarih ve AE.SSLM.III 76/4606).

³¹ Halk takvimine göre kış mevsiminin, erbain denen 40 günlük karakıştan sonra gelen ve 31 Ocak’ta başlayıp elli gün süren ikinci devresidir (Ayverdi, 2011: 467). Bu tarihler ise Paşa’nın affedildiği Mart ayının ortalarına denk düşmektedir.

- Ki hāk-i pāya bütün şıdqla vedād üzre
 38 ‘Ale’l-ḥuşuş ki mecrā-yı āb-ı beldeleri
 Ḥarāb idi nice demler ki insidād üzre
 39 Bu keşf ü şarf ile bu sa‘y-ile bu himmet ile
 Du‘ā farīzadır el-hāk bu ḥayr-zād üzre
 40 Bu beldenin daḥi derler şikāt-ı a‘yānı
 Ezelden öyle tecellisi ittirād üzre
 41 Kişi ki beldemize dāhil olsa maḥzūnen
 Ḥurūcu elbet olur ḥātır-ı küşād üzre
 42 Efendimiñ belī ḥaḳḳında eyleyip taşdıḳ
 Ḥudā maḳālelerin şuret-i müfād üzre
 43 Ḥudādan öyle niyāzım ki sāyeñizde daḥi
 Bu nükte şadıḳ ola işbu nā-murād üzre
 44 Sitemle cevher-i rūḥ-ı ‘alīlim eyler nāz
 Tenimde āteş ü āb u türāb u bād üzre
 45 ‘İlleden etmeyelim şekve ey dil-i bīmār
 Ḥekīm-i Şāfīye olduñsa i‘timād üzre
 51 Bu elli beyt-ile oldu bu mevsim-i ḥamsin
 Dem-i laṭīf-i bahār ile ittihād üzre [65b-67a]

Fazıl’ın Sakız Adası’na sürülmesinin birkaç nedeni olabilir. Bunlardan birincisi Doğu vilayetleri görevi sırasında bazı paşaların ve vezirlerin adaletsiz hâllerini görüp bunları Yusuf Ziya Paşa’ya şikâyet etmiştir. Çünkü her ne kadar “isim vermeden zemmettim” dese de kimin hangi görevde olduğu, eleştiri oklarının kimlere gittiği dönemin erkânı tarafından bilinmektedir. Yusuf Ziya Paşa’ya sığınan Fâzıl’ın, Paşa’nın görevden alınması ve eleştirdiği kişilerin yükselmesiyle birlikte onların gadrine maruz kaldığını söylemek mümkündür.

İkinci olarak, paşaları eleştirirken dolaylı olarak Saray’ı da eleştirmiştir. Hele ki adaletsizliğin olduğunu vurgularken “bu adaletsizliğin Hülagu ve Timur’da bile görülmediği” yollu eleştirilerinin padişaha abartılarak iletilmiş olması muhtemeldir. Saray’a zaman zaman başkaldıran Çapanoğlu Süleyman Bey’e övgüler dizmesi de III. Selim’in Fâzıl’a karşı tavır almasına ve onun sürgüne gönderilmesine neden olabilecek olaylardandır.

Sakız Adası Dönüşü/Affedilmesi, İstanbul Hayatı ve Vefatı

Fâzıl’ın Sakız Adası yıllarında ve İstanbul’a döndüğünde yaşadığı sıkıntıları tarih manzumelerinden takip etmek de mümkündür. Fâzıl, 1218 tarihli III. Selim’e takdim ettiği müzeyyel gazel nazım şekliyle yazıp 4 tarih birden düşürdüğü yeni yıl tebriğinde herhangi bir sıkıntısından bahsetmemiştir. Daha önce beraber görev yaptığı Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ile daha samimi olduğu şiirlerinde görülebilen Fâzıl, Paşa’ya sunduğu 1218 tarihli yeni yıl tebriğinin 12 ile 14. beyitlerinde (173b-174a) kendisinin bahtsız olduğunu, huzurlu günleri bir türlü göremediğini, uzun zamandır hastalıkla/sakatlıkla zaruret hâlinde yattığını söylemiştir. Fâzıl hem gözlerinin hem ayaklarının rahatsızlandığından ilk defa 1216 tarihli manzumesinde bahsetmişti. Burada da “hayli eyyâm” yatalak olduğunu belirterek en az iki yıldır bu rahatsızlıkları yaşadığını söylemiştir:

- 12 Kuluñuz Fâzıl-ı bî-baht hemân kaldı ḥazin
 Görmedi āh o bî-çāre mübārek eyyām
 13 Ḥaylī eyyām ki ‘illetle zarūretle yatar
 Vermedi çerḥ o ḡam-hāra mübārek eyyām

Fâzıl, Yusuf Ziya Paşa'nın hüküm sürdüğü bu dönemlerde talihin kendisinin de yüzüne güleceğini ümit ettiğini söyleyerek Paşa'dan yardım talep etmektedir:

14 Devr-i düstürda bir gün ola inşa 'a'llâh

Bula bu bende-i âvâre mübârek eyyâm

Bir tarih manzumesi olmayan fakat Devlet Arşivleri Başkanlığına 1218 yılında kaydedilen III. Selim'e sunulmuş soğuk bir ramazan ayından³² bahseden bir ramazaniye/şitaiyenin 28. beytinde sıkıntılar sebebiyle şiir yazmaya takatinin kalmadığına değinmiştir:

Kaşîdem kâfiyem çok tatlı sözler getirir ammâ

Felek âlâmla mühr-i sükût urdu dehân üzre (43b, b.28)

1218 tarihinde Arşiv'e kaydedilen "nân-pâre" redifli bir kasidede (29a-30a) Fâzıl, oldukça açık bir şekilde III. Selim'den nân-pâre istemektedir. Fâzıl, bu manzumesinde padişahın hizmetinde bulunan herkesin nân-pâreye mazhar olduğunu fakat kendisine yokluk tımarının³³ düştüğünü (b.19-20) belirtmiştir.

Fâzıl'ın evli olduğuna dair hiçbir kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Fakat şiirlerinde kimi zaman "ıyâl"den bahsetmektedir. İyâl, eş veya babanın bakmakla yükümlü olduğu aile fertleri anlamlarına gelen bir kelimedir. Bu kullanım, bahsi geçen nân-pâre redifli şiirde de görülür. Fâzıl, hanesindeki ıyâlin, hizmetçilerin, misafirlerin midelerinin de nân-pâre istediğini söylemiştir. Bu şairane bir kullanım olabileceği gibi Fâzıl'ın evli ve belki de çocuklu olma ihtimaline de kapı aralayabilecektir:

Hânemde ' ıyâl ü hadem ü mihmânlar

İster bütün ol ehl-i şikem nân-pâre (b.24)

Fâzıl, sürekli ihsan istemenin âdeta daima dilencilik pozisyonunda olmanın hoş olmadığını farkındadır fakat buna mecbur kalmıştır:

Düşmezdi kalem böyle fuzûla dâ'im

Ger istemese şâhib-i fem nân-pâre (b.25)

Fâzıl, başka bir açıdan, yaptığının çok da yanlış olmadığını, padişahın hizmetinde bulunan herkesin bu şekilde ihsan talebinde bulunduğunu söyleyerek kendisine yöneltilecek eleştirilere de cevap vermiş olmaktadır:

Nân-pâremi bir şâhdan etdim ü^mmîd

Ol şehden alır cümle haşem nân-pâre (b.27)

Fâzıl'ın III. Selim'e sunduğu bir şitaiyyeden, Vefa semtindeki kötü bir evde yokluk içinde bir müddet yaşadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Fâzıl'ın 1198'de Enderun'dan çıkarıldıktan sonra on iki yıl İstanbul'da yaşadığı belirtildiğine göre yaşadığı zaman dilimi Sakız sürgünü öncesindeki yaklaşık 1213 yılı civarı veya sürgün dönüşündeki 1218 ile III. Selim'in tahttan indirildiği 1222 yılları arasında olmalıdır. Fakat kaynaklar Fâzıl'ın sürgün dönüşünde bir müddet Eyüp'te bir müddet ise Beşiktaş'ta yaşadığını söylemektedir. İleride bahsedileceği üzere Koçu, Fâzıl'ın III. Selim'in isteği ile sürgününün sonlandığını, İstanbul dönüşünde kendisine Enderun'dan yüklü bir aylık bağlandığını söylemektedir³⁴. Fakat manzumede görülen Fâzıl'ın yokluk içindeki hâli ya kendisine aylık bağlanmadığına ya da Vefâ semtinde yaşadığı tarihin Doğu vilayetlerindeki kalelerin mühimmat kontrolü için gönderildiği görevin dönüşü zamanlarına tekabül eden 1213 yılı civarında olduğuna kuvvetle işaret etmektedir:

Şad gûne belâ ile giriftâr-ı cefâyım

Bir hâne-i virânede tâ Semt-i Vefâda

Bir hâne-i virâne ki dîvâr u tavanı

³² 1218 yılı ramazan ayı, 1803 Aralık-1804 Ocak aylarına denk gelmiştir.

³³ Tımar, Osmanlı Devleti'nde ve Anadolu Selçukluları'nda belirli bir hizmet karşılığında şahıslara tahsis edilen toprak parçasına verilen isimdir (Ayverdi, 2011: 1254).

³⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinde sürgüne gönderilenler veya sürgünde olup affedilenler hakkında birçok belge bulunmasına rağmen Fâzıl'ın sürgüne gönderilmesine veya affedilip İstanbul'a dönmesine dair herhangi bir belge tespit edilememiştir.

Şad secde eder bād-ı hevā şubḥ u mesāda

Açgözlü ṭavanı ṭama^c -ı berf ü maṭarla

Ḳılmıṣ dehen-i ḥ^vāhişi gerdūna küşāde

Dükkānçe-i ḥallāca dönüp zāhir ü bāṭın

Bīrūn u derūn berf ile hep sāde-be-sāde

Defn etdi bizi zinde iken berf-i siyehkār

Ey ehl-i nefes **Fâzıl**-ı bî-çāre belāda

Cem^c oldu anıñ ḥānesine cümle ^c anāşır

İllā ki meger ^c unşur-ı āteş yoḳ arada (38b-39a: b. 14-19)

Fâzıl'ın, Nef'î gibi sözünü esirgemeyen bir kişiliğe sahip olduğu bilinmektedir (Horata, 2009: 84; Yöntem, 1977: 530). Doğu vilayetleri kalelerindeki mühimmatın tespiti görevi sonrası İstanbul'a dönen Fâzıl'ın kimilerine göre hicivleri yüzünden, bazı kaynaklara göre ise hakkındaki şikâyetler sebebiyle 1214/1799'da Rodos'a³⁵ sürgüne gönderildiği söylenmektedir. Koçu, Cevdet Paşa'nın "bazı hizmetlerde istihdam olunmakta iken bir cünha ile Rodos'a sürüldü..." demekle yetindiğini, suçunun ne olduğunu söylemediğini belirtmektedir (1971: 5590). Gibb'in, Fâzıl'ın III. Selim zamanında Rodos'ta meşruta mütevelliliği yaptığını belirtmesine rağmen 1799'daki sürgününü anlatırken "daha önce hiç gitmediği anlaşılan Rodos Adası" ifadesini kullanması dikkat çekmektedir (1999: 418). Gibb'in, Sakız Adası yerine sehven Rodos Adası demiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bazı kaynaklar, Fâzıl'ın Rodos'a vardığı gün orada sürgünde bulunan Reisü'l-küttâb Râtıb Efendi'nin idam edildiğini³⁶ öğrenmesi üzerine büyük bir paniğe kapıldığını ve bu nedenle gözlerini kaybettiğini belirtmektedir (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124; Horata, 2009: 85; Koç, 2008: 439; Yöntem, 1977: 530). Fatin, Fâzıl'ın, Râtıb Efendi ile aynı akıbete uğrama endişesinden dolayı gözlerini kaybettiğini söylemiştir (2017: 385). Tayyazâde Atâ ise Fâzıl'ın, çok sevdiği III. Selim'in elim bir şekilde öldürüldüğü gün ağlamaya başladığını ve çok ağlaması nedeniyle sonunda kör olduğunu, bu hâlde bile sürekli ağlayarak dualar ederek padişahı andığını söylemektedir (2010: 452). Yöntem, Atâ'nın bahsinin hiçbir esasının olmadığını söyler (1977: 530). Sultan III. Selim, 4 Cemaziyelahir 1223/28 Temmuz 1808 tarihinde amcazadesi IV. Mustafa'nın emriyle boğdurulmuştur. Fâzıl'ın 1225/1810 yılında vefat ettiği bilindiğine göre, kör olarak geçirdiği sürenin ortalama iki yıl olması gerekmektedir. Hâlbuki yukarıda bahsedildiği üzere 1216/1801 tarihli III. Selim'e arz edilen manzumede gözlerinin ve bacaklarının "illet" hâlinde olduğunu söylemiştir. Büyük Türk Klasikleri'nde ilerleyen yıllarda İstanbul'a dönmesine izin verilen şairin yaklaşık on yıl yatalak ve kör olarak yaşadığı, ölümünden kısa bir süre önce gözlerinin tekrar açıldığı belirtilmiştir (1990: 124). Cevdet Paşa da şairin ölümüne yakın gözlerinin açıldığından bahseder (1309: 184). Fatin (2017: 385) ve Şemsettin Sami (1896: 3331) Fâzıl'ın yedi yıl kadar yatağa bağlı yaşadığını söylemiştir. Şânizâde ise şairin 10 yıl yatalak yaşadığının muhakkak olduğunu, ölümünden bir iki yıl önce ise gözlerinin açıldığını belirtmektedir (1867: 407). Şairin ölümüne tarih düşüren Sürürî, beytinde Fâzıl'ın on yıl kör kaldığını söylemiştir:

Merdüm-i çeşmin ḳazâ göz ḥabsine almıṣ idi

On sene maḥrūm-ı seyr-i hüsn-i ḥübān eyledi

Şairin, III. Selim'e takdim ettiği "iki gözüm" redifli kasidesinde gözlerini kaybettiğinden bahsettiği görülmektedir:

Åh ol nūr-ı başār rūḥ-ı revān iki gözüm

Dīdeden ḥaylî zamān oldu nihān iki gözüm

Naḳş-ı evşāf-ı hümāyūna ki vaḳf olmuş-idi

³⁵ Daha önce de belirtildiği üzere kanaatimizce Fâzıl Rodos'a değil Sakız'a sürgüne gönderilmiştir. Fakat kaynaklardaki bilgilere müdahale etmemek ve hangi kaynağın ne şekilde ifade ettiğini göstermek amacıyla "Rodos sürgünü" ifadelerine müdahale edilmemiştir.

³⁶ Reisülküttâp Ebubekir Ratib Efendi'nin Rodos'a sürüldüğüne dair III. Selim'in, Çavuşbaşı Mehmed Said Efendi ve Rodos naibine fermânı için bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri 29.02.1211 (03.09.1796) tarih ve TS.MA.e 297/11 numaralı belge. Ratib Efendi'nin Rodos'a, Divan tercümanının Magosa Kalesi'ne sürgün edilmesi için bk. 01.07.1211 (31.12.1796) tarih TS.MA.e 1145/64 numaralı belge.

Ebubekir Râtıb Efendi'nin birçok kaynaktan 4 Safer 1214/8 Temmuz 1799'da Rodos'ta, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa tarafından boğdurulduğu bilgisi bulunmaktadır. Fakat Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri 23.06.1214 tarih ve HAT 107/4221 numaralı belgede Ebubekir Ratib Efendi'nin idamı ve eşyasının zabtı için ordudan Çukadar Ratib Efendi'nin gönderildiği yazmaktadır. Ek bilgi olarak Ratib Efendi'nin affı için uğraşan, onun selameti için dua eden birçok kişinin ona yazdığı birçok mektup da arşivlerde bulunmaktadır. Fâzıl, Ratib Efendi'nin idamından 11 yıl sonra vefat etmiştir.

Şimdi virâne olup haylî zamân iki gözüm

Ġalibâ şerm ü hayâ eyledi akrânından

Ol sebep perde-nişin oldu hemân iki gözüm (35a-35b: b.1,16-17)

Yöntem, manzumeden hareketle şairin hem kör hem romatizma nedeniyle rahatsız olduğunun hem de mezkur şiirin kendisi henüz affedilmeden Rodos'ta yazıldığını anlaşıldığını söylemektedir (1977: 530)³⁷. Karşılaştırmaya alınan Berlin nüshasında bu kasidenin başlığında bulunan “Bu Kaşideyi Nefyden Geldikten Şoıra ‘İllet-i Teķa‘ üd ü Nâ-Bînâlıġa Düşâr Olduġda Huzûr-ı Şâha ‘Arz Eylemişdir” (B1, 16a) ifadesinden sürgün sonrasında yazıldığı anlaşılmaktadır fakat nefiy yerinin Rodos veya Sakız olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Manzumede şair, gözlerinin görmediğini de ifade etmektedir.

Koçu, onun affedilişine dair bir bilgi de aktarır. Sadece Koçu'da rastladığımız bilgiye göre bir gün III. Selim'in huzurunda Fâzıl'ın aşağıdaki şarkısı okunmuştur:

Bak Rizâyî sâline

Âşıkın vay hâline

Benziyor gül dâline

Kaddi mevzûn ince bel³⁸

Padişah, Fâzıl'ın ne âlemde olduğunu sorunca kendisine şairin Rodos'ta sürgünde bulunduğu ve iki gözünün de kör olduğu söylenmiştir. Bunun üzerine padişah, şairin derhal İstanbul'a getirilmesini emretmiştir. 1803-1804 arasında İstanbul'a dönen Fâzıl, huzura kabul edilmiş ve kendisine Enderun'dan, refah içinde yaşayacak bir emekli maaş bağlanmıştır (1971: 5590).

Koçu, III. Selim'in 1807'de vefatının ardından Fâzıl'ın -hamisini kaybettiği için- görmeyen gözleri ile çok ağladığını, bunun üzerine Tayyazâde Atâ Bey'in, Fâzıl'ın gözlerini kaybetmesini bu olaya bağladığını söylemiştir (1971: 5590).

Gibb, Rodos'a sürgüne gönderilen Fâzıl'ın sürgün dönüşünde önce Eyüp'te, ardından ölümüne kadar Beşiktaş'ta ikamet ettiğini söylemiştir (1999: 418). İstanbul Üniversitesi nüshasındaki “terceme-i hâl”de, bizim de kanaatimizi teyit eden bir şekilde “şefkate mazhar olarak Sakız'daki sürgünden kurtularak Eyüp semtinde ikamet ettiği, uzun zaman hastalığına çare bulmaya çalıştıysa da şifa bulamadığı” söylenmektedir (257b-258a).

Şairin, Hafız İsmail Paşa'ya yeni yıl tebriği için yazdığı tarih manzumesinden, ölümünden yaklaşık 4 yıl öncesinde Eyüp semtinde yaşadığı anlaşılmaktadır:

Hâzret-i Hâlid civârında melekden Fâzıla

Bu du‘â-yı devletiñ her şeb sebķ-âmûz ola (174a: b. 8)

Fâzıl, 3 Zilhicce 1225/30 Aralık 1810 tarihinde vefat etmiş³⁹ ve İstanbul'un Eyüp semtindeki Kızıl Mescit kabristanına defnedilmiştir. Fâzıl'ın vefatı için Sürûrî tarafından düşürülen tarih şu şekildedir:

Şâir-i Hassan-edâ Tâhir Ömer-zâde gidüp

Nükte-sencâm basiret-mendi giryân eyledi

Merdüm-i çeşmin kazâ göz habsine almış idi

³⁷ Yöntem'e Rodos'ta yazıldığını düşündüren beyit şu olsa gerektir ki haksız sayılmaz:

‘İllet ü kılet-i devlet ile ġurbet birden

Hangi derde mütehammil ola cân iki gözüm

³⁸ Bu şarkı *Divân*'da bulunmamaktadır.

³⁹ Gibb'te (1999: 418) ve Tayyazâde Atâ tarihinde (2010: 452) vefat tarihi 1224 olarak gösterilmiştir. Tayyazâde Atâ, Fâzıl vefat ettiğinde 9 yaşındaydı ve babasının Enderun görevlisi olması sebebiyle Enderun'da bulunmaktaydı. Fâzıl'ın dönemine en yakın şahsiyetlerden biri olduğu hâlde ölüm tarihini 1225 değil, 1224 göstermesi dikkate değer bir husustur. Atâ, Fâzıl'ın hiçbir eserinin adını vermemekle birlikte eserlerinden örnek olarak verdiği şiirlerin tamamını *Divân*'ından seçmiştir (bk. 2017: 452-489). Ayrıca Atâ'nın, Fâzıl için “çok sevdiği III. Selim'in elim bir şekilde öldürüldüğü gün ağlamaya başladığını ve çok ağlaması nedeniyle sonunda kör olduğunu” söylemesi de eserindeki diğer bilgilere de şüphe ile yaklaşılmasını gerektiren cümlelerdir. *Tuhfe-i Nâilî*'de şairin vefat tarihinin Atâ'da 1224 olarak gösterilmesinin yanlış olduğu belirtilmiştir (Tuman, 2001: 2163). İstanbul Üniversitesi nüshasında bulunan “terceme-i hâl”de ise şairin vefat tarihi 1227 olarak verilmiştir. Ayrıca babası ve dedesi isyan üzerine Akka'da öldürülen Fâzıl'ın ceddinin aynı kaynakta Eyüp'te metfun olduğunun belirtilmesi şüphe uyandırmaktadır. Yöntem, daha önce de aktarıldığı üzere Fâzıl ve kardeşi Hasan Kâmil ile birlikte amcaları Osman, Ahmed ve Salih'in de (1977: 529) getirildiğini söylemiştir. Dolayısıyla “terceme”yi yazan konşusu Arif Efendi'nin ceddinden kastının akrabaları yani amcaları ve kendinden önce vefat eden kardeşi olması muhtemeldir.

On sene mahrûm-ı seyr-i hüsn-i hûbân eyledi

Zulmet-i gamda idüp efgân didim târihi

Göçdü Fâzıl Beg gice ahbâbı nâlân eyledi (Güzeller, 2007: 165; Koçu, 1971: 5590).

SONUÇ

Enderunlu Fâzıl'ın hayatı hakkındaki bilgilerin birçoğunun ilk tarihî kaynaklardaki bilgilerin veya ilk edebiyat tarihçilerinin verdiği bilgilerin tekrarından ibaret olduğu, Fâzıl'ın *Dîvân*'ından hareketle hayatı hakkında bilgi edinilmeye çalışılmadığı tespit edilmiştir. Fâzıl'ın -tabiri caizse- dedikodulardan ve *Defter-i Aşk* isimli eserindeki cümlelerinden hareketle hayatı oluşturulmaya ve farklı bir şekilde tanıtılmaya çalışıldığı görülmüştür. Çalışmamızın neticesinde elde edilen bilgileri maddeler hâlinde vermek gerekirse şunlar görülecektir:

- ✓ Fâzıl'ın doğum tarihi net olarak tespit edilememiştir. Kardeşi Hasan'dan birkaç yaş büyük olduğu kabulü ile yaş bilgisi ortaya konulmuştur.
- ✓ Bazı kaynaklarda belirtildiği üzere Fâzıl'ın babası Ömer Zahir değil, Ali Zahir'dir. Ömer Zahir, Fâzıl'ın dedesidir.
- ✓ Fâzıl'ın dedesi Ömer Zahir, isyanı sebebiyle Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından yakalanarak idam edilmemiş, Tatar Uzun Ahmed isminde biri tarafından öldürülmüş, bunun karşılığında Tatar Uzun Ahmed'e yirmi akçe ile sipahilik verilerek askeri birliğe alınmıştır.
- ✓ Ömer Zahir'in oğlu Ali Zahir dışındaki oğulları ve kardeşleri isyana katılmamış, İstanbul'a getirilmişlerdir. Fâzıl'ın bazı akrabaları Bursa'ya yerleşmişlerdir.
- ✓ Fâzıl'ın İstanbul'a getirilme tarihi bazı kaynaklarda belirtildiği gibi H 1180 değil, H 1189 veya H 1190'dır.
- ✓ Fâzıl'ın Enderun'a alınır alınmaz padişaha en yakın oda olan Has Oda'nın bir altındaki Hazine Koğuşu'na alınması, Fâzıl'ın iyi bir eğitime sahip olduğunu ve yaşının küçük olmadığını göstermektedir.
- ✓ Fâzıl'ın kardeşi Hasan Kâmil, Enderun'a alındıktan 10 yıl sonra vefat etmiştir.
- ✓ Fâzıl'ın Enderun'dan hangi gerekçe ile hangi tam tarihte çıkarıldığına dair Arşiv'lerde herhangi bir bilgi bulunamamıştır.
- ✓ Fâzıl'ın erkeklere karşı duyduğu arzunun ortaya çıkması nedeni ile Enderun'dan çıkarıldığı bilgisi -kurgusal bir eser olan- *Defter-i Aşk* isimli eserden hareketle iddia edilmiştir. Hayatı, böyle bir iddiayı desteklememektedir.
- ✓ Fâzıl bazı manzumelerinde bazılarının iftirası ile Enderun'dan çıkarıldığını, muhakeme olunmak istediğini, eğer muhakemede adil olunursa haklı çıkacağını söylemektedir.
- ✓ Enderun'dan çıkarıldıktan sonraki 12 yıllık İstanbul hayatının nasıl olduğuna dair açık bir bilgi tespit edilememiştir. Bazı tarihçiler "İstanbul sokaklarında", "bekâr odalarında" yaşadığını söylemişlerse de şiirlerinden hareketle bir şeyhe bağlandığı ve belki de onun dergâhında kaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu süreçte Saray'a ve Saray erkânının faaliyetlerine çok yakın olduğu manzumelerinden anlaşılmaktadır.
- ✓ Fâzıl'ın; Halep, Erzurum, Van, Gürcistan, Gence, Sivas, Yozgat gibi illerde, Kürdistan bölgesinde, Acem sınırında görevli olarak bulunduğu, görevin sonucunu bir rapor olarak Sadaret'e sunduğu ve görev sırasında ve dönüşünde bazı sıkıntılar çektiği tespit edilmiştir.
- ✓ Arşiv belgelerinde Fâzıl'a "Dîvân-ı Humâyûn Hocası" payesi verildiği görülmektedir.
- ✓ Fâzıl'ın gözlerinin ve ayaklarının rahatsızlığından ilk defa H 1216 tarihinde bahsettiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla yaklaşık olarak hayatının son on yılını gözlerinden rahatsız ve bacakları tutmaz bir şekilde geçirdiği netlik kazanmıştır. Ancak bazı kaynaklarda yer aldığı üzere gözlerinin sonradan açıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.
- ✓ Fâzıl'ın Rodos veya Sakız Adası'na sürgün olarak gönderildiğine dair herhangi bir arşiv belgesi tespit edilememiştir.
- ✓ Fâzıl'ın Rodos'ta bulunduğu dair herhangi bir belge veya şiirlerde herhangi bir işaret bulunmazken Sakız Adası'nda bulunduğu dair şiirlerinde ve beraber bulunduğu devlet görevlilerinin hayatlarında işaretler tespit edilmiştir. Dolayısıyla Fâzıl'ın sürgün yerinin Rodos olmayıp Sakız Adası olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA



- Ahmet Cevdet Paşa (1309). *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, C. 9, s. 184.
- Ahmet Rifat (1300). “Fâzıl Beg”, *Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiyye*, İstanbul: Mahmut Beğ Matbaası, C. 5, S. 177.
- Arpacı, M. (2005). Fâzıl, Fâzıl Hacı Tahir Efendi, Hayatı ve Divanının Transkripsiyonlu Metni. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Atacan, M. (2014). Hafız Mehmet Tahir Efendi Divanı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Beydilli, K. (2009). “Selim III”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, s. 420-425.
- Beydilli, K. (2013). “Yusuf Paşa, Koca”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 44, s. 23-25.
- Bursalı Mehmet Tahir (1972). *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), İstanbul: Meral Yayınevi.
- Ceylan, Ö. (2010b). Şiirin Seyir Defteri I Büyüyen Gölgele Yüzyılı (1701-1800), *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi Walter G. Andrews Armağanı I*, S. 34/1, s. 121-172.
- Çukurlu, T. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Yer Alan Dini-Tasavvufi Unsurlar”, Nazım Hüseyinli-65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, 30 Nisan 2021 Bakü, Azerbaycan/Bakü Avrasya Üniversitesi, s. 69-78.
- Çukurlu, T. (2022). Dîvân (Fâzıl, Hafız Hacı Tahir Efendi), Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-tees-340> [E.T. 20.01.2022].
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2020). “Enderunlu Fâzıl Dîvânı’nın Nüshalarının Tanıtımı”, 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, s. 287-289.
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl Dîvânı’ndaki Tarih Manzumeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Littera Turca Journal Of Turkish Language and Literature*, C. 7, S. 2, s. 266-287.
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl Dîvânı’nda Yer Alan Ramazaniyeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 41-63.
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Gemi ve Denizcilikle İlgili Tarih Manzumesi”, *Social Sciences Studies Journal*, C. 7, S. 92, s. 5554-5563.
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniyelerinde Ramazan ile İlgili Kavramlar”, *International Journal of Filologia*, Y. 4, S. 5, s. 313-349.
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2021). “Tarih Düşürme Türlerine Ek: Enderunlu Fâzıl’ın “Tarih-i Nev-İcad”ları”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 13, S. 27, s. 308-327.
- Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2022). “Dîvân”, Fâzıl, Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-tees-339> [E.T. 10.02.2022]
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, <https://www.devletarsivleri.gov.tr>
- Düzenli, M. B.-Çukurlu, T. (2020). “Enderunlu Fâzıl Dîvânı’nda Yer Alan Nazım Şekillerinin Değerlendirilmesi”, 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, s. 103-107.
- Düzenli, M. B.-Çukurlu, T. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Yer Alan Tipler ve Kültürel Unsurlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22, S. 2, s. 695-713.
- Düzenli, M. B.-Çukurlu, T. (2022). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Yer Alan Dinî-Tasavvufi Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 68, s. 1-8.
- Emecen, F. (1998). “Hızır İlyas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, s. 417.
- Emecen, F. (2013). “Zâhir El-Ömer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, s. 90-91.
- Enderunlu Fâzıl (1990). *Büyük Türk Klasikleri*. Ankara: Ötüken Neşriyat. s. 124-125.
- Enderunlu Fâzıl. *Dîvân-ı Fâzıl Beg Enderûnî*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No. O/253.
- Enderunlu Fâzıl. *Dîvân-ı Fâzıl Beg Enderûnî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY02819.

- Enderunlu Fâzıl. *Dîvân-ı Fâzıl*, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları (Staatsbibliothek, Berlin), No. Ms.or.fol.3343.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân*, İzmir Milli Kütüphane, No. 1280.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân*, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı, Demirbaş No. H. 906.
- Ersoy Çak, Ş. (2010). “Osmanlı Eğlence Hayatında Dans Unsurları Olarak Köçekler, Çengiler”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 3, S. 5, s. 82-95.
- Fatin Davud Efendi (2017). Hâtimetü'l-Eş'âr. Süleymaniye Kütüphanesi. Rauf Yekta Bölümü No. 310, (hzl. Ömer Çiftçi, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0> [Erişim Tarihi: 27.12.2020]. s. 384-385.
- Gibb, E.J.W. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi I-V*. (Çev. Ali Çavuşoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güzeller, Ö. (2007). “Sürûrî Divanı'ndaki Manzum Tarihler (Sayfa 250-322)”, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi SBE YL Tezi.
- Horata, O. (2009). *Has Bahçede Hazan Vakti XVIII. Yüzyıl Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İpşirli, M. (1995). “Enderun”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 185-187.
- Karabey, T. (2011). “Tarih Düşürme”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, s. 80-82.
- Kılıcı, M. (2001). “Enderunlu Mehmet Âkif Mir'ât-ı Şi'r”, Adana: Çukurova Üniversitesi SBE YL Tezi.
- Koç Keskin, N. (2010). “I. Abdülhamit'in Şehzadelerinin Bed'i Besmele Törenini Anlatan Enderunlu Fâzıl'ın Surname-i Şehriyar'ı Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, s. 149-186.
- Koç, M. (2008). “Fâzıl (Enderunlu)”, Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koçu, R. E. (1971). “Fâzıl Bey, Fâzıl Divanı”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, İstanbul, C. 10, s. 5589-5592.
- Kurnaz, C. (2000). *Muallim Naci Osmanlı Şairleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kuru, S. S. (2005). “Biçimin Kıskacında Bir “Tarih-i Nev-icad”: Enderunlu Fâzıl Bey ve *Defter-i Aşk* Adlı Mesnevisi, Şinasi Tekin Anısına Uygurlardan Osmanlıya, Simurg Yayınları, s. 476- 506.
- Küçük, S. (1995). “Enderunlu Fâzıl”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 188-189.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmânî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: C. 2, s. 510-511.
- Mehmet Ataulлах Efendi (1867), *Tarih-i Şânizâde*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul: C. 1, s. 407.
- Mert, Ö. (1993). “Çapanoğulları”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 8, s. 221-224.
- Oğraş, R. (2018). Esad Mehmed Efendi Bağçe-i Safâ-Endûz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, e kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59393,esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduzpdf.pdf?0> [E.T. 11.07.2021]
- Öztürk, F. (2018). Tezkire-i Silâhdâr-zâde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, e kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58902,tezkire-i-silahdar-zadepdf.pdf?0> E.T. 11.07.2021]
- Öztürk, N. (2006). “Mütevelli”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 32, s. 217-220.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Şemseddin Sami (1896). *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, C. 5, s. 3331.
- Tayyâr-zâde Atâ (2010). *Osmanlı Saray Tarihi, Târîh-i Enderûn -IV-*, (Haz. Mehmet Arslan), İstanbul: Kitabevi Yay.
- Tozlu, M. (2005). “Ebubekir Sami Paşa Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkitli Metni”, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi.
- Tozlu, M. (2010). “Hikemi Şiir Geleneğine Mensup Bir Şair: Ebubekir Sami Paşa ve Divanı”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 141-158.

- Tozlu, M. (2020). “Sâmî, Ebûbekir Sâmî Paşa”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sami-ebubekir-sami-pasa> [E.T. 17.07.2021]
- Tuman, M. N. (2001). *Tuhfe-i Nâilî Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, (Haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı), Ankara: Bizim Büro Yay.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1974). “Çapanoğulları”, *Bellekten*, C. 38, S. 150, s. 215-262.
- Yöntem, A. C. (1977). “Fâzıl”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, C. 4, s. 529-531.